

OD VINSKEGA HRAMA DO BAJTE

(Prispevki k zgodovini bajtarstva in gostaštva v dolenjskih vinogradih)

Sergij Vilfan

V potopisnih črticah »Od Mokronoga do Pijane gore«¹ je Prežihov Voranc menda prvi od slovenskih pisateljev pravilno osvetlil socialno vprašanje vinorodnih krajev Dolenjske. Z ostrim očesom dobrega opazovalca je dojel marsikaj, kar so dotedanji opisovalci Dolenjske hote ali nehote prezrli.² Ko prihaja na dan z resnico o socialnem stanju teh krajev tik pred drugo svetovno vojno, pobija tradicionalno predstavo, »da je to dežela mehke romantike z neštevilnimi cerkvicami in gradovi, z vinskimi goricami in zidanicami, z grički in dolinami, koder živi dobro ljudstvo lahko, brezskrbno življenje, pije cviček in prepeva, hodi po božjih poteh in lovi polhe«. Prav tako se kritično loteva predsodka, da je Dolenjska gospodarsko močno aktivna dežela, ki ga zavrača z opisom izredne revščine velikega dela njenega prebivalstva.

Kakšna je resnica o gospodarskem in socialnem stanju prebivalcev dolenjskih vinskih goric, prikaže med drugim ob zgledu Brezovca, vinogradniškega okoliša severno nad gornjim delom doline Lakencev. »Na Brezovcu je kakih 20 bajt. Največji posestnik med njimi je Srovin, ki lahko redi 4 repe govedi. Vsi ostali bajtarji skupaj morajo nasiti desetkrat toliko človeških ust, kolikor štejejo domačih živali. Zemlje je malo in še ta, kar je je, ni vsa lastnina Brezovčanov. Nekaj najlepših vinogradov je last mokronoške gospode, najlepši sadovnjak je last mokronoškega farovža. Dobro je, da so bajte raztresene po rebrih in skrite po grmovju, kajti če bi vseh teh dvajset bajt bilo na kupu v eni sami vasi, bi imel Brezovec strahovit in preveč očiten pečat svoje

Za pregled rokopisa in številna dragocena napotila se zahvaljujem akademiku univ. prof. dr. Janku Polcu in znanstvenemu sodelavcu prof. dr. Pavletu Blažniku.

¹ Prežihov Voranc, *Od Kotelj do Belih vod*, Ljubljana 1945, str. 25 ss.; navedbe v tekstu so s strani 25/26, 36, 41/42, 44, 62, 64.

² Za relativno starejši čas poroča o slabih socialnih razmerah v vinogradniških predelih Dolenjske Fr. Ks. Hlubek, tajnik Kmetijske družbe na Kianjskem v letih 1835—1838. Glej J. Rus, *Dolenjsko vinstvo pred sto leti*, zbornik »Dolenjska«, Ljubljana 1938, ki pa o novejših razmerah ne pove ničesar. Pač pa ugotavlja proces degradacije kmetijske posesti na Dolenjskem kot stopnjo k proletarizaciji kmetijskega ljudstva T. Zupan, *Proletarizacija kmetijskega ljudstva*, Sodobnost VIII, 1940, str. 322.

življenjske ravni. Zemlja je strašna, nerodovitna ilovica, grudasta in suha, čeprav je bila mogoče že nekaj stokrat prekopana na meter globoko in so jo že nešteti rodovi pregnojili s svojim znojem in s svojo krvjo...« Glede neke hiše na Brezovcu in glede vasi Sela nakazuje Prežihov tudi nastanek teh naselbin iz opuščenih hramov. Ob takih in drugačnih bajtah, ki so mu podoba strašne revščine, se sprašuje, kako so mogle v svoji stari obliki dočakati dvajseti vek.

Kar nam Prežihov Voranc na teh in drugih mestih sporoča o vinorodni Dolenjski, je več ko zanimiva literarna tema. Gre za enega osrednjih socialno-zgodovinskih problemov teh krajev, povezanega z njihovo gospodarsko in pravno zgodovino, za problem, pri katerem si je vredno zastaviti vprašanje, zakaj in kako je do tega stanja prišlo. Čeprav tega vprašanja še dolgo ne bomo mogli dodobra izčrpati, ga hočemo na tem mestu osvetliti vsaj z enega vidika: z vidika zgodovine o nastanku bajtarstva in gostaštva v dolenjskih goricah. Pri tem bomo v prvem poglavju obravnavali podatke, ki jih imamo o naseljevanju v dolenjskih goricah v splošnem zlasti s pravnozgodovinskega vidika, v drugem poglavju pa naselbinsko in gradbeno zgodovino vasi Gornji Lakenc z njeno vinorodno okolico tja do Svetega vrha v zadnjih 130 letih, bomo torej zgodovinsko prikazali nastanek teh razmer prav na konkretnem primeru, ki ga je spoznal za karakterističnega in nam ga v literarni obliki predstavil Prežihov Voranc. Obenem naj bi ta razprava tvorila za ožji stvarni in krajevni okoliš poskus povezati raziskavo zgodovine slovenske hiše s socialno zgodovino podeželja.

»Naseljevanje na goricah« v naslednjem ni mišljeno kot prvotna kolonizacija dolenjskih vasi, marveč označuje le drugotno, bajtarsko razširitev kolonizacije v notranjost vinskih gor.

I. Zgodovinski pregled naseljevanja v vinogradniških objektih

A. Predpisi o naseljevanju v vinogradih na Štajerskem do uveljavitve Gorskih bukev

Ker se je praksa dolenjskih vinogorskih zborov, to je nižjih upravnih in sodnih organov v vinskih goricah, od konca 16. stoletja dalje dejansko naslanjala na štajerske Gorske bukve³ (1543), naj v pojasnilo razvoja na Dolenjskem uvodoma podamo v kratkih obrisih pravila, ki so veljala na Štajerskem.

Naseljenci v vinogradih se tu omenjajo že zelo zgodaj. Tako na primer pozna listina Nemškega viteškega reda iz leta 1236 nastanjence v vinogradih, poleg onih kmetov, ki bivajo na kmetijah.⁴

³ O tej naslonitvi in delni prilagoditvi primerjaj m. dr. M. Dolenc, *Gorske bukve* (kratica GB), Ljubljana 1940, *passim*.

⁴ A. Mell, *Das Steier. Weinbergrecht u. dessen Kodifikation im Jahre 1543* (kratica StWBR), Wien-Leipzig 1928, str. 15/16.

Štajersko deželno pravo povzema glede takih naseljencev določilo neohranjenega zapisa vinogorskega prava: kdor se z lastnim dimom (t. j. s samostojnim gospodinjstvom) naseli na vinski gorici, mora služiti (t. j. z dajatvami in tlako) kakor kak drug podložnik.⁵

Drugeče rešuje to vprašanje Friderikov privilegij štajerskim stanovom iz leta 1445⁶ (znan pod imenom »Reformacija deželnega ročina«), ki predpisuje, naj vsi kmetje v vseh vinogradih poderejo svoje zgradbe (Zimmer),⁷ v katerih stanujejo. Puste naj le klet in stiskalnico, ter se presele v vasi ali kmetije (Hofhuben) oziroma domce.⁸ Stavljen je rok za izpraznitev stanovanj v vinogradih in predpisana kazen za kmetalastnika zgradbe.

Da določilo ni bilo prav uspešno, ali vsaj ni dolgo učinkovalo, dokazuje njegova večkratna ponovitev. Leta 1502 je bil vnovič postavljen rok za izselitev iz vinogradov;⁹ leta 1522 je bil sprejet ustrezen sklep deželnega zbora v Gradcu;¹⁰ leta 1529 je deželni glavar izdal mandat stanovom in meščanom, naj odpravijo sogornike (perkholden) in druge ljudi, ki bivajo pri vinogradih ter takega naseljevanja v bodoče več ne dopuščajo.¹¹

Ta razvoj je privedel do 20. člena Gorskih bukev, ki določa, naj se vsi tisti, ki so z lastnim gospodinjstvom¹² naseljeni v vinogradih, od tod

⁵ Mell, StWBR, 128. Zapis deželnega prava iz konca 14. ali začetka 15. stoletja (o. c. 64). »Mit aigem rûk« (= Rauch) = eigene Haushaltung (po Schmellerju, Bayer. Wörterbuch, Stuttgart-Tübingen, 1827—1837, II., 48.

⁶ Landhanduest des löblichen Hertzogthumbs Steyr. fol. 24 (citirano po tiskani izdaji 1583). Prim. M. Dolenc, Odkod — vsobénjki? (kratica Vsob.) ČZN XXIII/1928, 166 ss., zlasti stran 171 in isti, GB 130.

⁷ Glej opombo 43.

⁸ Domec za Hofstatt gl. m. dr. J. Kelemina, Pravne starine slovenske v filološki luči (kratica: Starine), GMS XIV/1933, str. 57 s.

⁹ Mell, StWBR, 127 (»Perkholden abzutun: Item es sollen nun hinfur kain paur in den perkrechten sitzen«). Prim. (z napačnim datumom) Dolenc, Vsob. 172 in (s pravim datumom) isti, GB 130.

¹⁰ Mell, l. c. (»Die perkholden sollen... aus denen perkrechten getriben werden«), prim. Dolenc, Vsob. 172.

¹¹ Mell, l. c., prim. Dolenc, GB 130.

¹² »Mit aigem rucken« sloveni Recelj (1583) »z lastnim hrbtom«. Dolenc (m. dr. GB 130) ta prevod označuje kot nepravilen in pravi, da bi se moral glasiti »z lastnim dimom«. Dejansko se starejši teksti, ki uporabljajo ta terminus, glase: »mit aigem rûk« (prim. opombo 5 ter v Schmellerju navedene citate), pri čemer je mišljen dim kot znak lastnega ognjišča, t. j. gospodinjstva. Prim. tudi J. Kelemina, O terminologiji gorskega prava, GMS XX/1939, str. 287 (kratica: Termin). Ta prvotni pomen pa se je pozabil, fraza pa spremenila v »aigen rucken«, pri čemer so mislili dejansko na hrbet (Schmeller, l. c.), tako da je Receljev prevod za pojmovanje svoje dobe točen, medtem ko Dolenčeva razlaga drži za prvotni pomen tega termina. Dvomljiva pa je Dolenčeva (GB 131) razlaga, da mislijo Gorske bukke pri tem na dimino (Rauchgelden). Dajatve zemljiškemu gospodu, imenovane Ofenpfennig, Rauchpfennig, Rauchgeld so dokumentirane le tu in tam, za prvo polovico 16. stoletja le enkrat (prim. A. Mell, Beiträge zur Geschichte des Untertanenwesens in Steiermark, Mitt. d. hist. Ver. für Stmk., 40. zv., Graz 1892, str. 186). Tudi kot davek

izselijo ter nastanijo na kmetijah oziroma posestvih. Glede sankcije se ta člen sklicuje na privilegij iz leta 1445.

Izselitev pa ni potrebna v primeru, če se je vinogradniško zemljišče spremenilo v »pravdno imenje« (t. j. zemljišče, ki oddaja zemljiškemu gospodu dajatev pravde kot običajno podložniško zemljišče.¹³ Dopusčen pa je tudi prehod pravnih zemljišč v vinogradniška. V tem primeru jih obremeni gorski gospod po sklepu vinogorskega zbora s primerno gorščino.¹⁴

Medtem ko predvidevajo zgoraj navedena določila od leta 1445 dalje predvsem izselitev naseljencev oziroma vsaj načelno prepoved naselitve na vinogorskopravni zemlji kot taki, pa srečamo dejansko

od ognjišča dimina v tej dobi ni prihajala ob osnovnem obdavčenju po imenjski renti do veljave (prim. Mensi, *Geschichte der direkten Steuern in Steiermark*, I. Graz-Wien 1910). Dimina torej v prvi polovici 16. stoletja verjetno ni imela tistega pomena, ki ji ga pripisuje Dolenc.

¹³ »Pravdno imenje« za »Zinsgut« po Reclju (Dolenc, GB 131; napačna pa je razlaga tega termina kot »obdavčeno zemljišče«, Dolenc, GB 69). Pravda je torej slovenski izraz za nemški »Zins« v smislu redne podložniške dajatve zemljiškemu gospodu od kmetij. Iz zveze »stiura inu pravda« v dveh prevodih Gorskih bukev sklepa Dolenc, GB 132, da je pravda morda dača v naturalijah, kar pa ni nujno, ker je raba »stiura inu pravda« lahko pleonazem ali pa je pod stiura mišljen davek, tako da ostane pravda kot Zins neokrnjena. Omejitev pojma pravda na naturalne dajatve je tudi v nasprotju z Recljevim in Boštanjским prevodom (slednji pozna »praudni grunte«, od katerega se daje »stivra inu prauda«.) — V pomenu »Zins« vključno denarnih dajatev je beseda pravda razširjena zlasti tudi na Primorskem. Prim. Sacerbske arhivalije v fasc. 520 stan. arh. iz začetka 17. stoletja, n. pr. vprašalno polo iz leta 1627, točka 12: »Quanto che pagano di prauda al proprietario del fondo così in denarii come in robbe...«. — Gl. dalje rektif. dominik. akte za Postojnsko okrožje iz leta 1756 za Kastelec pri Trstu. Ti zapisniki ločijo tri dajatve: »per contribuzione« (davek), »per soldato« in »per pravda«. V dodanem pregledu dajatev se beseda pravda tolmači s pristavkom »seu zins«. Pok. prof. A. Breznik, ki me je opozoril na akte iz leta 1756, je iz tega mesta sklepal, da je tudi v klicu »Za staro pravdo« v prvi vrsti dobesedno mišljen boj za stare urbarialne dajatve proti novim dajatvam. — Ker ima izraz pravda več pomenov, ga v pomenu »Zins« dopolnjujem z besedo dajatev, torej »dajatev pravde«.

Prav tako označujejo viri besedo »Kleinrechte« slovenski z »male pravde«, torej male dajatve zemljiškemu gospodu, kar je točneje in bolj smiselno kot izraz »male pravice«, ki ga uporablja slovenska zgodovinska literatura. Na izraz »male pravde« je prvi opozoril J. Polec, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR XIII, 1936–37 (odslej Prevedba), str. 167, op. 93, in sicer na podlagi spisov Komisije za zemljiško odvezo v sodnem okraju Podgrad in Ilirska Bistrica (n. pr. poravnava z dne 5. oktobra 1863). — Da je izraz že star, dokazuje nedatiran zapisek »Ertragnuss der Herrschaft Neuhaus«, pisan v pisavi 18. stoletja (Stan. arh. fasc. 520/39), kjer se med dohodki gosposke omenja med drugim »mala prauda ertragt fl. 505 : 15 : —.«

¹⁴ Gorščina je — praviloma edina — dajatev, ki bremeni na vinogorskopravnih zemljiščih. Po tej dajatvi, ki jo viri dosledno terminološko razlikujejo od drugih, se ta zemljišča na zunaj ločijo od »pravdnih«. Več o tem pod poglavjem o strukturi vinogradniške lastnine.

priznanje te naselitve leta 1458 v obdavčenju kmetov, naseljenih na vinogorskopravnem zemljišču, z dvema šilingoma, kar pomeni enako davčno obremenitev, kakor za celo kmetijo.¹⁵

B. Viri o naseljevanju v vinogradih na Dolenjskem

1. Pred obravnavanjem, oziroma pred praktično uporabo Gorskih bukev na Kranjskem. Kako je z bivanjem vinogradnikov na vinskih goricah v srednjem veku na Dolenjskem, doslej ni znano. Prvi vir, ki v splošnih obrisih govori o naseljevanju podeželskega prebivalstva v dolenjskih vinogradih, se nanaša na prvo polovico 16. stoletja in opisuje ta pojav v zvezi z drugimi večjimi spremembami v strukturi agrarnega prebivalstva. Medtem ko namreč pomeni razdobje med 12. in 15. stoletjem dobo nastajanja onega položaja kmečkega prebivalstva, ki ga označujemo kot podložništvo, se od 15. stoletja dalje izločujejo iz tipa podložništva v ožjem pomenu besede razne skupine agrarnega prebivalstva, od katerih so doslej še najbolj znani kajžarji.¹⁶

V odgovoru deželnemu knezu Ferdinandu (na njegovo zahtevo po odobritvi davkov) stavljajo kranjski deželni stanovi dne 27. avgusta 1548¹⁷ predlog take porazdelitve davkov med davkoplačevalce,

¹⁵ Mensi, o. c., 26.

¹⁶ O tem prim. P. Blaznik, Posestne razmere v Selški dolini (GV X/1934), str. 5—11, 59, 62; isti, Kolonizacija Poljanske doline (GMS XIX/1938), str. 56; isti, Kolonizacija Selške doline, Ljubljana 1928, str. 97, 100—102; M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1933, str. 230, 231; B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944, str. 36, 39. V nasprotju s to literaturo in v njej navedenimi viri navaja Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935 (kratica PZ), str. 229, sklicujoč se na Mella, da imamo prve dokaze za ekstenzno kočarjev šele iz 17. stoletja.

¹⁷ Stan. arh. fasc. 216. Besedilo se glasi: »Nemblich dieweil auf irer ro. ku. mt. vnd der landtleüt grundten vil inwoner der etlich die hueben verlassen ire khaufrecht verkhaufft vnd dan bey andern paurn (črtano: gastweis) wonen auch mit leinwat vnd andern handtieren dergleichen allerley hanndtwercher vnd andere ledig (črt.: vnangesessen) personen die gasst weiss sitzen vnd sich mit dem tagwerch vnd anderer arbit verhalten vnd nit dienen wellen das schier khain dienstulgkh mer zubekhomen. Gleichermassen verlassen auch in der Vndern March ir vil di hueben oder khomen von andern ortn dahin khauffen weingarten in iren ku. mt. vnd den landtleut pergen sitzen auch frey treiben allerai gewerb vnd schmellern also nit alain den angesessenen vndertanen ir narung sonndern geben inen auch in mer weg ergerliche vnd dem gemainen nutz schedliche exempl vnd sein doch zinss vnnd aller gemainen mitleiden enthebt vnd frey. Das demnach denselben nach gelegenheit jedes handtierung handtwerch vnd thuen auch ain steur aufgelegt wurde als nemblichen ainem der wieuorstet handlt 20 kr. ainem handtwercher 12 kr. vnd ainem gemainen tagwercher 8 kr. Welche auch aigenthumblich weingarten haben vom gulden des werts 1 kr. dardruch wurden sy hinfuro nit also paldt zu leichtfertighait vnd irem freien willen vrsach nemen dessgleichen in solhen gemainen anlagen fuegelich mitleiden tragen vnd den angesessenen armen erschophten vndertanen so es bisher alles verrichten muessen in disen schwarn vngeratnen jaren verschont. Welh anslag also ain jeder landtman von dergleichen personen auf seinen grunten abfordern vnd zu

pri kateri bi se razen podložnikov pritegnile v obdavčenje tudi nekatere druge vrste podeželskega prebivalstva. Na deželnoknežjih in deželanskih zemljiščih — pravijo kranjski stanovi — je mnogo najemnikov-gosta-čev (Inwohner),¹⁸ med katerimi je nekaj takih, ki so zapustili hube, prodali svoja kupna zemljišča in nato stanujejo pri drugih kmetih ter trgujejo s platnom in drugim.¹⁹ So tudi druge samske (ledig) osebe,²⁰ ki so naseljene kot gostači in se preživljajo z dnino in drugim delom, pa nočejo (redno) služiti, tako da že kar ni več moči dobiti poslov. Prav tako zapuščajo na Dolenjskem²¹ mnogi (podložniki) kmetije in prihajajo od drugih krajev tja, si kupijo vinograde v deželnoknežjih in deželanskih gorica, so prosto naseljeni (sitzen auch frey),²² izvršujejo raznovrstne obrti in s tem ne odžirajo le stalno naseljenim podložnikom (angesessene vndertanen)²³ njihova sredstva za življenje, marveč jim dajejo tudi v mnogih ozirih slab in za splošnost škodljiv zgled. In vendar so ti ljudje prosti dajatve pravde in vseh splošnih davkov. Zato predlagajo stanovi, naj se tem ljudem — ustrezno njihovemu trgovanju, rokodelstvu ali siceršnjemu delovanju prav tako naloži davek, in sicer: če trguje 20 kr, če izvršuje obrt 12 kr, dninarju 8 kr; onim pa, ki imajo lastne vinograde, naj se naloži davek 1 krajcarja na vsak goldinar vrednosti vinograda (torej 1,66 %). Stanovi menijo, da bi bili ti ljudje odslej naprej — če bi se jim naložil ta davek, manj nagnjeni k lahkomišelnosti in svojevoljnosti, obenem pa bi se podložniki razbremenili. Ta davek naj bi vsak deželan pobiral od takih oseb, kolikor žive

ainer l(andschaft) handen bey seinem trauen vnd glauben auch vnder seinem pedschadt vnd hanndtschafft einlegen vnd betzallen solle. Weil aber solhe personen on das nit angesessen liederlich vnd vmb schlechter vrsach willen die freihait suchen bedengkt ain e(rsame) l(andschft) wo diser anslag alain von denen so auf der landleut grunten oder in iren weinpergen vnd nit auch von denen so vnder irer ku. mt. sitzen genommen, so wurden sy sich vonstunden all vnder ir ku. mt. ziehen dardurch ain grosse vngleichait beschwahrung vnd gemurbl eruolgen vnd dises gmainer l(andschaft) bedengkhen vnd furnemen khain frucht gebarn. Demnach ist an Ro. ku. mt. gemainer l(andschaft) gar vnderthenigist bitten, die wellen auch in disem anslag auf dergleichen personen auf irer ku. mt. grunten sesshafft allernedigist bewilligen auch mass vnd ordnung geben, das solher anslag vermug gemainer l(andschaft) furnemen abgefordert vnd eingenomen wurde.

¹⁸ Za »inwohner« — gostače prim. m. dr. Wolff-Cigaletov slovar. Izvor besede »gostač« nam pojasnjuje dikcija »gastweis sitzen« v gornji opombi. Vendar pomeni inwohner tudi kajžarje.

¹⁹ Ta podatek je zanimiv tudi za zgodovino podeželskega trgovanja.

²⁰ »Ledig« pa utegne pomeniti po Schmellerju, o. c., I, 1438, tudi »un-gehemmt in der freien Bewegung«.

²¹ Za »Untere Mark« — Dolenjska gl. n. pr. dopis Novega Mesta vicedomu z dne 25. aprila 1588, Viced. arh. I, 120. Na Štajerskem pomeni isti izraz Spodnjo Štajersko (gl. Karlov mandat z dne 1. junija 1582, ibid.).

²² O tem glej I. C. 4.

²³ Ansetzen pomeni po Deutsches Rechtswörterbuch »in einen Besitz einweisen, als Lehensmann annehmen, einführen, gründen, stiften«. V tej zvezi pomeni ustanovitev osebno-podložniškega razmerja s podelitvijo kmetije (saja), kar ustanavlja pravno vezanost podložnika na kmetijo. Nasprotje je »vnangesessen«.

na njegovih zemljiščih, ter ga odvajal stanovom. Ker pa ti ljudje niso »sajeni« (nit angesessen) ter iščejo po krivih potih in zaradi vsakega malega povoda prostost, bi ta ukrep le malo koristil, če bi se obdavčili le tisti, ki bivajo na deželanskih zemljiščih ali vinogradih, ne pa tudi oni na kraljevih. V tem primeru bi se vsi takoj preselili na kraljeva zemljišča ter bi nastala neenakost in mrmranje. Zato naj jih obdavči tudi kralj na svojih zemljiščih.

Ferdinand je stanovom dne 2. oktobra 1548 odgovoril, da bo njih predlog proučil.²⁴ Na naslednjem deželnem zboru dne 5. novembra istega leta so stanovi sprejeli sklep o tem obdavčenju in v dopisu deželnemu knezu svoj predlog ponovili, pri čemer označujejo naseljence v vinogradih »di personen so sich zu iren aigentumblichen weingarten setzen«.²⁵ Deželni knez je 4. decembra 1548 v to obdavčenje privolil s pogojem, da se davek teh oseb ne všteje v redni davčni kontingent stanov, marveč izkaže in odvede posebej.^{26a} Nadaljnja usoda tega davka ni znana.

Sliko o socialnih spremembah na Kranjskem izpopolnjuje stanovsko poročilo iz istega leta o naseljevanju bajtarjev na gmajnah:²⁶ V zadnjih treh letih je kranjski vicedom začel jemati v posest gmajnska zemljišča in v njih postavljati ograje ter jim nalaga plačilo pravde v deželnoknežji vicedomski urad. Od gmajne in lazov zahteva desetine. To stanovom iz dveh razlogov ni všeč: prvič so (stare) hube majhne in si mora kmet pomagati s kupovanjem živeža ali z menjavo živeža za sol. Za krmo svoje živine potrebuje gmajno in če tu in tam iz gmajne napravi kako njivico, naj se to do prave mere dopusti. Če pa presega pravo mero, naj se rajši prepove, kot pa da bi se zaradi nekaj denaričev²⁷ ali krajcarjev, ki se stekajo v urbar, pospeševalo naseljevanje še večjega števila podruž-

²⁴ Stan. arh., protokoli deželnega zbora I, fol. 170/171.

²⁵ Stan. arh., fasc. 216, akt z dne 5. novembra 1548 in priključeni zapisnik deželnega zbora; prim. protokol dež. zbora I, 184 ss., 202 s.

^{26a} Protokol deželnega zbora I, 198'. Prim. A. Dimitz, Geschichte Krains, II, Ljubljana 1875, str. 186.

²⁶ Nedatiran koncept dopisa deželnemu knezu; iz koncepta spremnega dopisa izhaja, da je bil dopis setavljen pred 2. septembrom 1548 in ga je nesel na dvor stanovski odposlanec Višnjegorski (stan. arh., fasc. 216). Glavni dve mesti tega dopisa se glasita: »Nemblichen das sich ew. Ro. ku. mt. vitzdomb in disem furstenthumb innerhalb dreyen jaren heer vnderstanden haben die gemain zubesetzen auss vnnd einfachen zulassen vnd in bemelt eurer ku. mt. vitzdomb ambt zinspar zumachen. Item so jemant in ainem dorf gegent oder veldt ain traidtzeht hat vnnd das von denselben hueben aus in der gemain gebaut oder gereut gemacht werden, vermaint er den zechent von der gemain vnnd gereüten zenemen vnnd in ew. ku. mt. vitzdombambt zu aignen...« O prekomernem zasebnem prilaščanju delov gmajne pravijo: »so wär es vill mer abtzustellen dan vmb der wenigen phening oder khreutzer so in das urbar khumen willen ain vrsach zunemen noch dartzue mer vnndersassen in di gemain zusetzen innen dieselb einzufachen vnnd zupauen zuerlauben, welliche alssdan jarlichen weiter greiffen aussreuten vnd imer in clainer zait an merere weite zuerichten werden dan der andern vralltn hueben aine hat, dessgleichen den alten huebmen mit dem viech vberlegen sein...«

²⁷ Denarič za Pfennig prim. J. Polec, Svobodniki na Kranjskem, GMDS XVII, 1936 (kratica Svobodniki), posebni odtis, str. 123, op. 667.

nikov (untersassen)²⁸ na gmajnskih zemljiščih. Ne gre jim dovoljevati, da si dele gmajne ograjujejo in jih obdelujejo, ker se iz leta v leto bolj razpasejo in zavzemajo kmalu več zemlje ko kaka stara huba; imajo tudi več živine, tako da nazadnje ne stari ne novi nimajo kje pasti. Pomanjkanje paše škodi tovarništvu in prodaji živine; ograjevanje pa ovira tudi pridobivanje tesarskega lesa in drv. — Drugič pripada po starem desetina na lazih, ki se krčijo na gmajni, onemu zemljiškemu gospodu, ki mu pripada desetina od hube, iz katere je izšel mož oziroma plug.²⁹ Pritožba se pozneje še ponavlja, a brez kakih bistvenih dopolnil.³⁰

Sredi 16. stoletja se torej na Kranjskem poleg osnovne podložniške plasti navajajo druge skupine podeželskega prebivalstva, kmečki proletarijat in proletarijat ter podeželski obrtniki in trgovci:

a) Kupci vinogradov, ki se tam »na lastnem«³¹ prosto naselijo. Ti so po izvoru ali domači kmetje, ki so zapustili kmetijo, ali pa tujci.

b) Naseljenci-najemniki na deželnoknežjih in deželanskih zemljiščih oziroma gostači pri kmetih. Ti so po izvoru prav tako bodisi bivši kmetje, bodisi samske osebe. Po poklicu so bodisi mali trgovci, obrtniki ali pa dninarji.

c) Kajžarji, naseljeni na gmajnah. Glede njihove naselitve opazamo v zgoraj navedenih virih neki vpliv vicedomskega urada, ki je sredi 16. stoletja uveljavljal sploh neke širše pravice na gmajnah, zaradi česar je prišlo do konflikta s stanovi. Ta ugotovitev pa bo veljala le za one predele, kjer je prevladoval raztreseni podložniški sistem in posamezne zemljiške gosposke niso mogle popolnoma uveljaviti svojih pravic do gmajne v vaseh, kjer so podložniki pripadali več gosposkam. Jasnejši

²⁸ Kot »Untersassen«³² so torej mišljeni naseljenci na gmajnah. Izraz »podse«³³ in Dolenčev izraz »podpodložnik«³⁴ oziroma »posredni podložnik«³⁵ (Dolenc, PZ 223) za Untersasse moramo nadomestiti z izvirnim izrazom *podružnik*, ki ga viri ponovno uporabljajo. Reformirani urbar za gosposko Sacerb iz leta 1573 (Viced. arh. I, fasc. 61/XX) pozna poleg podložnikov na hubah tudi nekaj oseb, ki jih označuje kot »Vnndtersässe«. V italijanščini pisani viri za isto gosposko iz leta 1627 (Stan. arh., fasc. 520) pa ločijo med prebivalci dve vrsti: podložnike (sudditi) in podružnike (podrusnichi, ital. sottano oziroma na enem mestu tudi fameglio). Arhivar J. Šorn je ta izraz zasledil v Raigersfeldovem Diariju, vpis z dne 4. decembra 1748: »Das dorff... heißt Brounize daselbst seyn 16 baueren und 18 padruschniki.« (Raigersfeldov arhiv, ODAS) in nanj opozoril prof. Polca. Prim. tudi F. Goršič, Agrarske zadruga in njih uprava pri nas, SP XXVI/1910, str. 323 in Polec, Svob. 46 (podružništvo — Untersassen). Izraz podružnik pozna tudi Kelemina, Starine 75 (brez točnejše opredelbe v več pomenih), v Termin. 287/8 pa v pomenu Untersasse. Prim. dalje F. Goršič v SP XLIV/1930, str. 197. Tov. dr. V. Valenčič mi sporoča, da je v okolici Cerknice bil še pred desetletji znan izraz podružništvo v pomenu kajžarstva (povedal upok. sodni uradnik Olšak, ki je služboval v Cerknici; zdaj živi v Ilirski Bistrici); dalje, da v vasi Zarečica pri Ilirski Bistrici še danes poznajo hišno ime Podružnik. — Tu opozarjam le na besedo podružnik (od: pod-družnik) v zvezi z nem. Untersasse, medtem ko se v pravno analizo pojma podružništva, ki je bil na Primorskem verjetno nekoliko različen kot na Dolenjskem, ne morem spuščati.

²⁹ Jedrnata formulacija »auf der hueben oder grundt, dauon der man oder phlueg ausgeet vnnd paut«.

³⁰ N. pr. instrukcija z dne 5. novembra 1548, Stanovski arhiv 216.

je bil položaj v strnjenih zemljiških gosposkah, kot na primer v loški, kjer vicedomov poseg v gmajne ni mogel priti do veljave.

Medtem ko je prva skupina omejena izrečno le na Dolenjsko, pa drugi dve skupini — gostači in kajžarji — nista krajevno omejeni. Verjetno sta bili že tedaj znani tudi na Dolenjskem, a kajžarstvo na gmajni ni specifično za vinogradniške predele, neposrednega dokaza za gostaštvo v zidanicah oziroma hramih pa za ta čas še nimamo.

Navedba teh treh skupin podeželskega prebivalstva v zvezi z nameravano davčno reformo kranjskih deželnih stanov priča, da so te tri skupine najbolj narasle v teku prve polovice 16. stoletja. Po analogiji z razmerami na Štajerskem pa moramo dopustiti možnost, da so se naseljenci na lastnih vinogradih začeli pojavljati že mnogo prej.

2. Naseljevanje v goricah po obravnanih **Gorskih bukvah** in **praktičnih priredbah Gorskih bukev za Kranjsko**. Osnutek Gorskih bukev, ki so ga kranjski stanovi po vzoru štajerskih Gorskih bukev proti koncu 16. stoletja pripravili z namenom, da bi se uzakonil na Kranjskem,³¹ se glede naseljevanja v vinogradih drži v osnovi 20. člena štajerskih Gorskih bukev.³² Načelni predpis je isti (preselitev naseljencev z vinogorsko-pravnih zemljišč na kmetije). Vendar dopušča osnutek izjeme od tega pravila, kadar upravičujejo bivanje na takem zemljišču posebni razlogi, zlasti starost ali bolezen in kadar v to privoli gorski gospod. Za te vrste izjem niti ni potrebno, da se zemljišče prevede iz vinogorskega v pravnico. Sicer pa je taka prevedba v smislu štajerskega izvirnika prav tako predvidena in v primeru prevedbe dopuščena naselitev. — Čeprav obravnane Gorske bukve na Kranjskem niso bile uveljavljene kot zakon, kaže njihova formulacija stališča do naseljevanja v vinogradih, da so kranjski stanovi zavzemali glede tega vprašanja neko milejšo stališče. Verjetno je ta omilitvev ustrezala dejanski praksi na Dolenjskem, saj tudi predlog iz leta 1548 ne kaže, da bi bili kranjski stanovi prepovedali naseljevanje na gorica

Recljev prevod Gorskih bukev (1583), Gorske bukve ljubljanskega muzeja (sredi 18. stoletja) ter Gorske bukve Boštanj (pred 1781) se pri tem členu v bistvu drže štajerskega izvirnika Gorskih bukev. To velja tudi za Labaserjev slovenski zapis Gorskih bukev (1646) in za Gorske bukve Soteska (iz srede 18. stoletja), le da označujeta naseljence v vinogradih že z besedo »osobenik«. Kapscheva in prekmurska priredba ter Wagensberški ekscerpt nimata tega določila.³³

Kljub zgoraj omenjenemu milejšemu stališču kranjskih stanov do vprašanja o dopustnosti naselitve v vinogradu, so torej s posredovanjem neavtentičnih prevodov in priredb štajerskih Gorskih bukev za Kranjsko, ki so v bolj ali manj spremenjeni obliki v praksi postale materialni pravni vir tudi za Kranjsko, bila na Kranjskem znana tudi strožja

³¹ J. Polec, *Zgodovina Obravnanih Gorskih bukev in postavitve kletarskega mojstra na Kranjskem*, GMS XVIII/1937, str. 87 ss.

³² Dolenc, GB 131.

³³ Pregled po objavi virov v Dolencu, GB 130 ss.

določila štajerskih Gorskih bukev. Možnosti za naseljevanje v vinogradih — bodisi za naselitev v lastnem vinogradu, še bolj pa za naselitev v obliki gостаštva — pa so bile v omejenem obsegu še dane.

3. Praksa vinogorskih zborov. Nekaj zgledov o sklepih vinogorskih zborov glede naseljevanja v vinogradih na Dolenjskem, ki jih navajamo po Dolencu,³⁴ naj nam osvetli vprašanje še s te plati. Leta 1604 toži kostanjeviški opat kmete, naj odpravijo naseljence v gorica, vinogorski zbor pa te zahteve ne izvrši, marveč privoli le v zvišanje davščin (?). — Po sklepu klevevški gorski palici podvrženih vinogradnikov na Koglu iz leta 1699 ne sme nihče sprejemati tujih ljudi ali prebežnikov drugih gospod na gorici. — Vinogorski zbor na Raki, podvržen gorski palici kostanjeviškega samostana, leta 1705 ni hotel ugoditi zahtevi opatovega zastopnika, naj sogorniki takoj odstranijo vse prebivalce na vinski gorici, katerim gorski gospod bivanja na gorici ni dovolil. — V drugi četrtini 18. stoletja je vinogorski zbor na Starih vinih najprej sprejel sklep, da se priseljencem podro peči, nekoliko pozneje pa sklenil, da se preženejo stanovalci v vinogradih, ki niso podvrženi kontribuciji. — Na več vinogradih, n. pr. na Bojniku, pa so sklenili kompromis v tem smislu, da sme vsak vinogradnik obdržati po enega — kot pravi Dolenc — »vsobenjka«.

Medtem ko bi kazali gornji primeri na gostaštvo, se od začetka 17. stoletja dalje naselitev na lastni vinogradniški zemlji redkeje omenja. Na tako naselitev se nanaša sklep vinogorskega zbora v Stari straži (območje Soteske) iz leta 1783, s katerim so neki ženski, ki se je hotela nastaniti v svoji stavbi v vinogradu, prepovedali, da bi si tam postavila ognjišče.³⁵

Pripomniti pa moramo, da n. pr. pleterski urbar iz let okrog 1700 dokazuje, da so tudi v tem času živeli na gorica kajžarji na lastnih vinogorskopравnih zemljiščih.^{35a} To dejstvo vzbuja sum, da morda Dolenc nekaterih gornjih primerov gostaške naselitve ni vedno točno opredelil, kot sploh ne razlikuje vedno dovolj jasno med kajžarstvom in gostaštvom. Toda za glavni sklep nam doslej znano gradivo vendar zadošča: tudi po praktični uveljavitvi Gorskih bukev na Kranjskem naseljevanje na gorica ni zamrlo, ampak se je pojavljalo v obliki kajžarstva in gostaštva.

³⁴ Dolenc, Vsob. 173 ss.; prim. isti, PZ 230 ss., GB 214.

³⁵ M. Dolenc, Ljudsko pravo pod žužemperško in soteško gorsko gospodsko..., CZN XXV/1930, str. 16/17; isti, PZ 230. Naseljencev na lastnem vinogradu se tiče morda tudi sklep na Bojniku (gorska gosposka Klevevž) iz leta 1745, da zapade »ubežnikov« vinograd gorski gosposki. Dolenc, Vsob. 174.

^{35a} N. pr. fol. 26: J. S. »Inwohneren ein hausl im pergrecht sonst nichts.« Ali pa fol. 232: »Gertschberg. Dises Gebürg ligt gleich ober des Schloss Altenburg alwo 7. Residenz Pletersche Berg Inwohneren seindt: Haben sonst nichts, als die Heusl allein, daruon reichen sie die Stewr gebühr wie hernach folgt, vndt das Bergrecht wie zusehen im Berg Register.« — Uporaba tega urbarja mi je bila omogočena s prijaznim posredovanjem tov. Iva Pirkoviča, za kar mu gre moja topla zahvala.

C. Pravni in socialni položaj naseljencev v vinogradih

1. Terminologija. Da moremo vrednotiti položaj naseljencev na goricah, ga moramo vzporediti s položajem ostalega dolenjskega prebivalstva. Do jasnosti o tem položaju pa moremo priti le, če predhodno posežemo nekoliko širše. Klasifikacijo vinogradnikov je Dolenc oprl na terminološko trodelbo vinogradnikov v mejaše, sogornike in »vsobenjke«.

Najprej o mejaših in sogornikih. Izraza naj bi ustrezala nemškemu Berggenosse oziroma Bergholde. Toda že pomen nemških izrazov ni zadostno pojasnjen, kar se kaže n. pr. v tem, da nemški pravni slovar prihaja pri njunem tomačenju sam s seboj v protislovje.³⁶ Točnejši je Mell,³⁷ ki pozna pri Bergholden ožji in širši pomen besede. Šele Kern^{37a} opušča to terminološko razlikovanje in označuje vse užitne lastnike vinogorskopravnih zemljišč: meščane, plemiče ali kmete z izrazom Bergholde. Dejstvo je, da uporabljajo štajerske Gorske bukke oba izraza kot sinonimna. Celo 16. člen Gorskih bukev, o katerem trdi Dolenc,³⁸ da tu razlika med Berggenosse in Bergholde prihaja »jasno do izraza« (pač zato, ker sta navedeni obe besedi v istem členu), ima smisel le, če ju pojmuje kot sinonima, ker bi sicer bila normirana obveznost za prve, sankcija pa zagrožena drugim.

Terminološke nejasnosti glede ločitve »sogornikov« in »mejašev« se še stopnjujejo v slovenski literaturi.³⁹ Dolenec navaja (v terminološkem delu Gorskih bukev) tri pomene besede »mejaš«: 1. sosed; 2. posestnik vinograda, ki spada pod podsodnost gorske palice samo glede vinograda, ne pa tudi v osebnih zadevah (Berggenosse), torej zlasti meščan ali plemič; 3. v 18. stoletju vsak podložnik gorske palice. Kot pravni izraz pa uporablja Dolenc le drugi pomen in na njem gradi svojo strukturo vinogradnikov in vinogradniške posesti. Kelemina definira — sklicujoč se na Kaspret, ki pa v tej točki ni jasen — mejaše kot podložnike tuje gosposke, priklopljene domačemu gorskemu zboru. Svetina združuje Dolenčevo opredelbo pod 2. in Keleminovo opredelbo. — Sogornik naj bi bil po Dolenecu vinogradnik, ki je glebae adscriptus, Berghold. (Ni jasno povedano, ali naj bi bil vezan na kmetijo ali na vinograd ali na oboje.) Po Kelemini pa je sogornik le sinonim za Berggenosse in izvira iz dobe pred prehodom iz pašniške v vinogradniško kulturo.

³⁶ Berggenosse = Weinbergholde; Bergholde... im Gegensatz zu... Berggenossen.

³⁷ Mell, StWBR 14.

^{37a} Glej v op. 53 navedeno delo.

³⁸ Dolenc, GB 120.

³⁹ Za sledeče navedbe gl. Dolenc, GB 67, 69, 213; Kelemina, Starine 70, 83; isti, Termin. 286 ss.; A. Kaspret, Slovanske drobtinice, CZN IV/ 1907, str. 223; A. Svetina, Metlika, Ljubljana 1944, str. 119.

korloze
terminolog
- v primeru 2(15)

Viri nam za 16. in 17. stoletje ne potrjujejo nobene teh opredelb. Primerjajmo štajerske in obravnane Gorske bukve s slovenskimi prevodi in priredbami, nastalimi pred koncem 17. stoletja:⁴⁰

Štajer. GB	Obrav. GB	Recelj (1583)	1644	1646	1683
1. člen Berghold	Berghold	sogornik	sogornik	sogornik ali mejaš mejaš	mejaš mejaš ali sogornik sogornik
9. člen Berg- genosse	Berg- genosse	sogornik	sogornik	mejaš	sogornik
14. člen —	Berghold	—	sogornik	sogornik	sogornik
16. člen Berg- genosse	—	sogornik	sogornik	sogornik ali mejaš	—
Berghold	—	sogornik	—	mejaš	—
17. člen Berghold	Berghold	sogornik	sogornik	—	sogornik
Berg- genosse	Berg- genosse	sogornik	sogornik	—	sogornik gornik
19. člen Berg- genosse	Berg- genosse	sogornik	—	mejaš	sogornik
20. člen Berg- genosse	—	sogornik	—	mejaš	—
22. člen Berghold	Berghold	sogornik	sogornik	mejaš	sogornik

Enako sliko nam nudijo nadaljnji členi Gorskih bukev in novejši prevodi, le da slednji pogosteje uporabljajo besedo mejaš, iz česar izhaja, da je beseda sogornik prvotnejša. Da pa tega terminološkega razlikovanja viri ne poznajo, jasno izhaja tudi iz Receljevega vrinka v 30. člen GB,^{40a} kjer razlikuje meščanske in plemiške sogornike od drugih z besedo »purger« oziroma »shlahtnigh«, ne pa mejaš. Pri tem pa domneva Dolenc,^{40b} da v območju gorske gosposke, kjer je veljal ta prevod ni bilo mejašev (to je meščanskih uživalcev), ker pozna Recelj le besedo sogornik! Meščani so pač imeli tudi tu vinograde, toda niso se imenovali mejaši.

Sledi, da v uporabi besed sogornik in mejaš ni nikake doslednosti. Nekateri prevajalci uporabljajo pretežno eno, drugi drugo, obe besedi pa sta sinonimni. Najstarejša slovenska prevoda uporabljata dosledno samo besedo sogornik, in to besedo bomo odslej uporabljali za označbo uživalcev vinogorsko pravnih zemljišč sploh.

Iz vseh zapisnikov vinogorskih zborov navaja Dolenc⁴¹ za svoje razlikovanje le nekaj relativno mlajših mest v žužemberško-soteških

^{40a} Dolenc, GB 154.

^{40b} Dolenc, GB 98.

⁴⁰ Podatki iz objave v Dolencu, GB 73 ss.

⁴¹ Dolenc, GB 216.

zapisnikih, ki pa jih podrobneje ne citira in ki nam trenutno niso dostopni. Vsekakor pa gre tu kvečjemu za izjemo.

Dolenčeva terminološka ločitev sogornikov in mejašev je torej nevzdržna.

Podobno je z osebenjki.⁴² Ta izraz naj bi bil po Dolencu pravna označba vinogorskih naseljencev, predvsem gostačev. Že sam izraz in njegov izvor je sporen. Dolenc se v članku »Odkod — vsobenjki?« naslana na štajersko prepoved iz leta 1445, ki govori o stanovanju kmetov »in zimmern« — »v sobah« v vinogradih in pravi, da so torej osebenjki pravilno »v-sobenjki«. V obliko osobenjek itd., da se je ta pravilna oblika skazila šele po odpravi tlake.

Predvsem moramo tu omeniti, da beseda »zimmer« v tem nemškem tekstu ne pomeni sobo, marveč zgradbo⁴³ in da torej iz nje ne smemo sklepati na »v-sobenjke«.

Ramovš navaja zoper Dolenčevo razlago filološke ugovore: 1. Dolenc sam navaja rabo oblike osebenik že za 150 let pred odpravo tlake; 2. beseda soba med slovenskimi kmeti ni znana, prišla je šele 1860 iz srbščine; 3. slovenska izgovarjava dokazuje, da gre za papirnato izposojenko; 4. iz besede soba bi mogel nastati le izraz sobnik ali sobnjak, ne pa vsobenjek; 5. besedo osobenik poznata že Trubar (1557) in Dalmatin, oba v pomenu advena, peregrinus. — Ramovš se strinja z Miklošičevo razlago besede osobenjek iz »o sebi, ob sebi,« tisti, ki je ali živi ob sebi ali tudi za sebe s pomenskimi niansami: kdor se razlikuje od drugih po svojstvu ali poreklu, tujec, priseljenec, kolonist, gostač, pa tudi kočar. Tudi slednji pomen je izkazan že v 16. stoletju v Registru Dalmatinove Biblije. — Ramovš zaključuje, da osebenik ni izraz, ki bi bil upravičen le za neko socialno skupino v goricah, marveč označuje nasploh tujca, priseljenca.

Dolenc je v svojem odgovoru vztrajal pri svoji razlagi. Na prvi razlog ni odgovoril; na drugi razlog pravi, »da ni razloga, da ne bi smeli misliti, da je bil izraz 'soba' v 16. stoletju med Slovenci že udomačen«; na tretji in četrti razlog ne odgovarja, k petemu pa pravi, da je izraz soba lahko bil znan Slovencem tudi v 16. stoletju, a ga pač Trubar in Dalmatin nista zasledila. Podrobneje pa razpravlja o tem, kako so se Slovenci seznanili z izrazom soba in skovali izraz vsobenjek. V prvi tretjini 16. stoletja, pravi (točneje šele po letu 1526), so se pri nas naseljevali Uskoki, med temi (leta 1531) dalmatinsko-hercegovski Uskoki, torej ljudje iz krajev, kjer pomeni soba toliko kot klet. Ti Uskoki da so se verjetno naseljevali tudi po hramih in zidanicah, svojim bivališčem pa so rekli soba, in od tod — vsobenjek. Beseda vsobenjek da je še dandanes ohranjena najbolj v teh krajih, kjer so se naseljevali Uskoki. Pri tej argumentaciji ponovno citira Malove »Uskočke seobec«, vendar v ČZN

⁴² Dolenc, Vsob. 165 ss.; isti, Dodatna pojasnila k vprašanju o poreklu vsobenjkov, ČZN XXIV/1929, str. 190; isti, GB 132, 214; nasprotno Fr. Ramovš, Osobenik »inquinus, advena«, ČJKZ VII/1928, str. 170/171; Kelemina, Termin. 288, Starine 73.

⁴³ Po Schmellerju, o. c. II, 1123, je Zimmer 1. ein vornehmerer Ausdruck für Stube; 2. ganzes, ausser dem eigentlichen Wohnhaus in der Regel nur von Holz ausgeführtes Gebäude... Zgled: Das Dorf besteht aus so und soviel Zimmern itd. Se danes ne pomeni Dolenjem beseda cimper sobe, marveč ostrešje ali zgradbo sploh. »Postavil si je cimper« = postavil si je zgradbo (gospodarsko poslopje ali tudi hišo).

še označuje svojo tezo kot precej verjetno domnevo, v »Gorskih bukva« pa že določno trdi, da so se Uskoki naseljevali po zidanicah in hramih vinogradnikov kot nekakšni delavci — pomagalci v vinogradih, sklicujoč se na Malove »Uskočke seobe«, kjer pa tega podatka ni.

Če bi bil Dolenc dokazal, da so se Uskoki dejansko takoj po svojem prihodu nastanili v hramih in zidanicah (kar pa je po vsem gradivu, navedenem v Malovem delu⁴⁴ malo verjetno) ter pokazal, kako je mogel izraz vsobnik dobiti obliko vsobenjek in v kratkem razdobju med leti 1531 do 1537 prodreti v živo ljudsko govorico kot »prebivalec v kleti«, spremeniti obliko v osebenik in razširiti svoj pomen na »advena, peregrinus«, ter v že spremenjeni obliki in v drugem pomenu besede prodreti v književni jezik slovenskih protestantov, potem bi Dolenčeva mikavna domneva prodrla. Ker pa ti pogoji niso izpolnjeni, osebenjkov ne moremo izvajati iz besede »sobac«. Kelemina se pridružuje Ramovšu.

Po vsem povedanem je torej že Dolenčeva etimologija nepravilna.

Od pomenov besede osebenjek je z viri podprt samo pomen »vsi ossobeniki, kir per Vuinogradih prebiuao« (Labasser 1646, analogno Soteški prevod iz srede 18. stoletja⁴⁵ (za nemško: »alle die mit aigem rucken in perkrechten gesessen«), vendar ostane še odprto vprašanje, ali je prevod točen, oziroma ali ne gre za prikrojitev prevajalcu nerazumljivega teksta. Tudi ni jasno, ali pomeni osebenik tu le gostača na goricah ali pa sploh naseljence na goricah; ta tekst tudi ne izključuje osebenjkov izven goric. Skratka: prevodi Gorskih bukev ne nudijo opore za uporabo te besede kot pravni izraz, še manj kot specifičen vinogorskopravni izraz.

Zdi se, da je Dolenc uporabil iz teh dveh prevodov prevzeti izraz pravilno na one primere, ko govore zapisniki vinogorskih zborov o »inwohner«-jih.⁴⁶ Sam pa pove, da je ta izraz prenesel na nemški »untersassen«, za katere pravi, da »ne vemo, kako se je tem reklo slovenski«, torej na — podružnike.⁴⁷

Z enačbo vsobenjek = naseljenec na gorici je Dolenc zašel v nejasnosti, ker ni ločil med naseljenci na lastnem svetu (kajžarji) in najemniki (gostači). Tako označuje vsobenjke kot uživalce koče... ki pomagajo lastniku obdelovati vinograd (GB 70), drugod pa pravi, da so bili po položaju izenačeni s sogorniki (GB 215). Najemnik, dninar naj bi bil torej izenačen z lastnikom — delodajalcem!

Če upoštevamo poleg pomanjkanja historičnih virov, ki bi uporabljali »osebenjke« kot pravni izraz, da so vinogradniški naseljenci bodisi lastniki vinogradov ali pa gostači, da pomeni izraz osebenjek

⁴⁴ J. Mal, Uskočke seobe i slovenske pokrajine (Srpski etnografski zbornik, izdaje Srpska kraljevska akademija, knjiga 30, I. odeljenje: Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 18, Ljubljana 1924).

Z Dolenčevo uskoško teorijo se tudi nikakor ne skladajo imena naseljencev na goricah po pleterskem urbarju, n. pr. na gori Grči: Jenže Dragman, Štefan Novak, Luka Garšte, Gregor Jerin, Jenže Šega, Gregor Žrimšek, Štefan Vergač.

⁴⁵ Dolenc, GB 132 s.

⁴⁶ Dolenc, GB 70.

⁴⁷ Dolenc, GB 215; prim. zg., opomba 28.

danes oboje, a tudi podeželski proletariat in polproletariat sploh, dalje da je izraz razširjen tudi v nevinorodnih krajih, sledi, da je izraz osebenjek tudi s historičnega vidika neuporaben za pravno označbo določenega sloja prebivalstva, zlasti ne takega, ki naj bi bil specifično vinogradniški.

Termin osebenjek, kakor ga uporablja Dolenc (v nepravilni obliki vsobenjek), oziroma kakor je danes v rabi na deželi, je torej primeren le kot označba podeželskega revnejšega prebivalstva, vsebuje pa vsaj štiri gospodarsko in pravno različne kategorije prebivalstva: kajžarje v vasi, kajžarje na gorici, gostače v vasi in gostače na gorici. Če nočemo zapasti zamenjavi pojmov, moramo te štiri kategorije (za nas prihajata v poštev predvsem prvi dve) razlikovati in je bolje, da se besede osebenjki, kadar gre za pravnozgodovinsko analizo, izogibljemo.

Dolenčeva trodelba vinogradnikov se nam je po vsem povedanem izkazala za nepravilno, ker nima opore v virih in ker zamenjuje pojme.

Izrazi mejaš — sogornik — osebenjek in njihova raba v virih sama nam torej vsaj od 16. stoletja dalje ne nudijo opore za rekonstrukcijo socialne strukture dolenjskih vinogradnikov. Iti moramo globlje in se ozreti na vsebinske vidike. Pri tem moramo ugotoviti stanje predvsem za 16. stoletje kot dobo nastanka Gorskih bukev na Štajerskem oziroma pričetka njih dejanske rabe na Kranjskem in dobo, o kateri govore naši viri iz leta 1548 za Kranjsko. V tem času je pravna lastnost zemljišča še bolj ko prej odločilna za osebni položaj njegovega lastnika oziroma uživalca. Ta položaj se presoja predvsem glede na lastnost zemljišča, ki je ali svobodno ali podložno, pri tem pa se lahko zgodi, da ima ena in ista oseba glede na dvoje raznovrstnih zemljišč tudi dvojen položaj (n.pr. svobodniki).⁴⁸ Osnova za presojo položaja vinogradnikov je torej struktura vinogradniških zemljišč.

2. Struktura vinogradniške lastnine.

a) Vrste vinogradov in pojem vinogorskopravnega zemljišča po predmetu. Za Štajersko je po Mellovih študijah⁴⁹ ugotovljeno, da nimajo vsi vinogradi enakih pravnih lastnosti: ločiti moramo vinograde, ki jih obdeluje zemljiški gospod v lastni režiji (prave dominikalne vinograde) ter vinograde, ki jih daje zemljiški gospod v užitno lastnino (hasnovanje) drugim osebam. Te pa uživajo vinograd ali kot sestavni del podložne kmetije (hubweingarten) ali pa po vinogorskem pravu na vinski gorici. Slednjim, to je vinogorskopravnim vinogradom, moramo dodati še zemljišča druge

⁴⁸ J. Polec, Svobodniki na Kranjskem, zlasti str. 47.

⁴⁹ Mell, StWBR, zlasti str. 12—17, 24; isti, Die Lage des Steir. Unterthanenstandes seit Beginn der neueren Zeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts, Weimar 1896 (kratica: Die Lage), str. 3, 102; isti, Beiträge zur Geschichte des Untertanenwesens in Steiermark, Mitt. d. hist. Ver. f. Steiermark, zv. 40, Graz 1892, str. 152; zv. 41, Graz 1893, str. 140.

kulture, zlasti njive ali hoste,⁵⁰ ki po svoji funkciji, legi ali zgodovini spadajo v kompleks teh vinogradov in imajo z njimi enak pravni položaj, s čimer je dan pojem vinogorskopравnih zemljišč po predmetu.

Za Kranjsko to vprašanje še ni v celoti obdelano. Pač pa je Pavle Blaznik⁵¹ na podlagi freisinških urbarjev za dolensko posest škofije iz 13. in 14. stoletja ugotovil dominikalne vinograde, ki so jih obdelovali uživalci tako imenovanih viničarskih hub. (Viničarske hube so bile one kmetije, ki so jih uživali tlačani kot odškodnino za obdelovanje dominikalnih vinogradov.) Razen tega je ugotovil, da so podložniki obdelovali druge vinograde v lastni režiiji. Dajatve vina od teh vinogradov pa so bile zabeležene v posebnih spiskih, ki niso ohranjeni, tako da podrobnejših podatkov o posestni strukturi teh vinogradov za to dobo nimamo.

Posestno strukturo, analogno oni, ki smo jo zgoraj navedli za Štajersko, pa izpričuje urbar Nemškega viteškega reda iz leta 1490.^{51a} Komenda Orehek ima 1 dominikalno gorico, 4 gorice po vinogorskem pravu, ki jih obdelujejo razni uživalci, razen tega pa 22 podložnikov daje od svoje kmetije kot del dajatve pravde tudi vino, čeprav jih 13 od njih med uživalci vinogorskih zemljišč ni posebej navedenih, torej oddajajo vino, ki so ga pridelali na delu kmetije.

Za razmeroma novejšo dobo (okrog 1700) nam podobne razmere izpričuje pleterski urbar, ki jasno razlikuje pravdne vinograde (Hubweingärten), ki so navadno v bližini kmečke hiše oziroma vasi od vinogorskopравnih (Bergrechten).^{51b}

Po predmetu so torej vinogorskopравna zemljišča oni vinogradi, ki niso ne dominikalni, ne sestavni del kmetije, marveč obenem s pripadajočimi zemljišči oddani v zakup po vinogorskem pravu.

b) Pojem vinogorskopравnega zakupa oziroma užitne lastnine. Vinogorskopравna zemljišča so — ne glede na osebo uživalca — podložna zemljišča. Pri podložnosti pa moramo ločiti stvarno plat (dajatve, tlaka) in osebno plat (ženitna nesvoboda, omejitev svobode preseljevanja in izbire poklica).⁵² Najprej o stvarni plati:

Iz štajerske literature⁵³ in Gorskih bukev izhajajo naslednji znaki vinogorskopравnih zemljišč: deljena lastnina; užitni lastnik je

⁵⁰ Prim. 16. člen Gorskih bukev.

⁵¹ P. Blaznik, Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolensjske posesti (rokopis).

^{51a} Original v arhivu Nem. viteškega reda na Dunaju; mikroposnetki in fotokopije za slovenske kraje v Mestnem arhivu v Ljubljani.

^{51b} Urbar citiran v op. 35 a. Za Hubweingarten n. pr. fol. 54, 92, za Bergrecht n. pr. fol. 232'.

⁵² J. Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, ZZR IX/1932—33, Ljubljana 1933, str. 191.

⁵³ Gl. op. 49 in A. Kern, Ein Kampf ums Recht, Graz 1941, zlasti str. 13. V recenziji te knjige je J. Polec (GMDS XXIV/1943, str. 129) opozoril, da je vprašanje o pravnem razmerju med vinogorskim gospodom in sogorniki ter o obsegu in bistvu stvarnopravnih pravic na zemljiščih po vinogorskem pravu kljub Dolenčevim študijam za Kranjsko še skoraj neobdelano.

dolžan oddajati le gorščino v naturi ali denarju ter je v omejenem obsegu dolžan prevažati gorščino, sicer pa je tlake prost. Od teh zemljišč se tudi ne oddaja $\frac{1}{2}$ oziroma $\frac{1}{10}$ vrednosti ob spremembi lastništva. So podedljiva in s privoljenjem gorskega gospoda odsvojljiva. Na njih je vezana kavzalna podsodnost vinogorskemu zboru pod predsedstvom gorskega gospoda. Dana so torej v užitno lastnino v obliki trajnega dednega zakupa (emfitevze), ki se v starejši dobi enači z zakupom po grajskem pravu (Burgrecht) ter se približuje značaju kupnih (kauftrnih) zemljišč.

Bistvena razlika med vinogorskopравnimi in drugimi kmečskimi podložnimi zemljišči je v tem, da je vinogorskopравna podložnost le stvarnopравna, ne ustanavlja pa nikakih osebnopравnih pravic gorskega gospoda do sogornika. Poskusi, da bi se ta zemljišča kot taka v 16. stoletju prevedla v kupna, niso uspeli predvsem zaradi nasprotovanja štajerskih deželnih stanov. Ko pa so ti stanovi v začetku 17. stoletja zavzeli nasprotno stališče, so dosegli leta 1624, da so se vinogorskopравna zemljišča obremenila z desetim vinarjem in s tem vsaj v bistvenem stvarnopравnem pogledu izenačila s kupnimi.

Pri opredelitvi značaja vinogorskopравnih zemljišč za Kranjsko se opira Dolenc⁵⁴ na ugotovitev, da so bili užitni lastniki vinogradov bodisi podložniki bodisi meščani oziroma plemiči. Te razlike v osebnem položaju je prenesel na zemljišča in sklepal, da so bila ta zemljišča dvojne vrste: za »mejaše« — »tako rekoč po grajskem pravu«, za »sogornike« pa po »modificiranem kupnem pravu«. Ta aplikacija osebnega položaja na lastnost zemljišča pa je le apriorna in ni osnovana na virih. Prav tako se ne sklicuje na vire Svetina,⁵⁵ ko aplicira na vinogorskopравna zemljišča razliko med kupnimi in zakupnimi zemljišči, ki je veljala za podložne kmetije.

Podatki, ki jih imamo iz zadnje tretjine 16. stoletja v zvezi s pravicami za uzakonitev Gorskih bukev na Kranjskem,⁵⁶ dokazujejo, da se vinogradniške razmere, sloneče na zemljiških odnosih, na Dolenjskem niso bistveno razlikovale od štajerskih, da so se pa razlikovale od istrskih, kraških in vipavskih. (Bela krajina je bila sorodna Dolenjski.)⁵⁷

V slovenskih prevodih in priredbah Gorskih bukev za Kranjsko, ki upoštevajo dejanske razmere na Dolenjskem ter v drugih virih prav tako ne opažamo bistvenih odklonov od štajerskega izvirnika: lastnina je deljena, užitni lastnik daje gorščino (prim. urbar Nemškega viteškega reda iz leta 1490), ponekod tudi vinsk o desetino; prave tlake tudi slovenske priredbe ne poznajo in celo dolžnost prevažanja gorščine, ki je že v izvirniku omejena, je v priredbah za Kranjsko

⁵⁴ Dolenc, GB 231.

⁵⁵ Svetina, o. c. 125.

⁵⁶ Polec, Zgod. obr. GB (gl. spr. op. 31).

⁵⁷ Prim. Svetina, o. c. 115; zapisniki Krupske graščine se izrečno sklicujejo na Gorske bukke.

delno izpuščena. Užitna lastnina je podedljiva brez omejitve na rodove; zemljišče je s privoljenjem gorskega gospoda odsvojljivo. Oddaja $\frac{1}{3}$ oziroma $\frac{1}{10}$ vrednosti ob spremembi lastnika se ne omenja. Kavzalne zadeve v zvezi z vinogorskokopravno posestjo rešuje vinogorski zbor kot kavzalna instanca. Pogodbe iz leta 1734—1737, ohranjene v zapisnikih vinogorskih zborov krupske graščine,⁵⁸ kjer je veljalo pravo Gorskih bukev, označujejo vinogorskokopravna zemljišča kot prostolastna.⁵⁹ Bremena pa so le gorščina in vinska desetina, ne glede na to, kakšen je osebni položaj uživalca. Skratka: stvarnopravni položaj vinogorskokopravnih zemljišč je analogen položaju, kakršnega smo orisali za Štajersko; ta zemljišča so — če se ne upošteva vprašanje vpliva na osebno prostost — sorodna kupnim zemljiščem brez oddaje 10. denarica.⁶⁰ (Poznejši sklepi glede osebnopravnega položaja uživalcev bodo pokazali, da ne ustanavljajo osebne podložnosti in so toliko bliže zakupu po grajskem pravu.)

3. Struktura vinogradnikov v splošnem. Gornjim ugotovitvam glede stvarnopravnega položaja vinogradnikov moramo dodati še zunanje znake njihovega osebnega položaja. Pri vinogradih izven vinogorskokopravne lastnine je ta položaj dosledno vezan na zemljišče.

Drugače je pa z užitnimi lastniki vinogorskokopravnih zemljišč: tu srečujemo kot stvarnopravne podložnike osebe, ki so po osebnem položaju plemiči, meščani, druge svobodne osebe (žumberški Uskoki označeni kot lehensmann), lahko tudi korporacije in podložniki. Ti pa so lahko podložniki iste gosposke (torej po kmetiji podložniki in po vinogradu sogorniki iste gosposke) ali pa s kmetijo podložni eni, z vinogradom pa drugi gosposki.⁶¹ Dodati moramo še naseljence v vinogradih na lastnem svetu, ki drugega sveta nimajo, ter gostače, naseljene na goricah. Razporeditev vinogradov in njih lastnikov oziroma prebivalcev je torej taka (tabela str. 125):

Užitni lastniki na stvarnopravno enotnem vinogorskokopravnem zemljišču pripadajo vsaj šestim osebnopravnim kategorijam. Užitni lastnik na vinski gorici ima praviloma dvojni položaj: plemič po osebnem položaju je na gorici sogornik, prav tako kot je kmet, ki je na kmetiji nevoljnik, na gorici prav tako sogornik. Krupski zapisniki na primer ločijo ta dvojni položaj, ko pri vsakem sogorniku navajajo najprej njegovo glavno osebno lastnost kot svobodne osebe oziroma kot podložnika iste ali druge gosposke, nato pa označbo, da je krupski

⁵⁸ Svetina, 126 s. Avtor mi je omogočil vpogled v originalne zapisnike, za kar se mu toplo zahvaljujem.

⁵⁹ Tudi ljubljanska patidenčna zemljišča kot posebna oblika zemljišč po grajskem pravu se označujejo v starejših virih kot prostolastna.

⁶⁰ J. Polec, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR XIII/1936—37, str. 135 ss.

⁶¹ Te pozna Mell, StWBR, str. 14; pogostni so v zapisnikih Krupske graščine.

Izven vinogorskega prava	I. Nedeljena lastnina dominikalni vinogradi	lastnik zemljiški gospod	
	II. Deljena lastnina	direktni lastnik	užitni lastnik
Vinogorskoppravna zemljišča	A. <i>Vinogradi v stalnem sestavu kmetije</i> (pravdni vinogradi, Hubweingärten)	zemlj. gospod	podložni kmet
	B. <i>Vinogorskoppravna lastnina</i>	gorski gospod	po stvarnopravnem položaju sogornik, po osebnem pa: a) plemič b) meščan c) druga svobodna oseba ali korporacija d) podložnik druge gosposke e) podložnik iste gosposke f) naseljenec na lastnem vinogradu brez druge zemlje

III. Izven lastniškega razmerja. Naseljenci-najemniki na tujem vinogorskopravnem zemljišču.

sogornik (Berghold).⁶² Osebni položaj torej pri užitnih lastnikih vinogorskopravnih zemljišč ne gre vzporedno s stvarnopravnim, ki ga ustvarja vinogorskopravno zemljišče.

Položaj, ki ga vinogorskopravna posest ustanavlja za sogornika, je v razmerju do drugih vidikov, ki odločajo o njegovem osebnopravnem položaju, pri večini sogorniških kategorij le sekundaren. Z drugimi besedami: plemič, meščan, podložnik ostane to, kar je, tudi če postane sogornik po vinogorskem pravu. Iz tega sledi dvoje:

a) Če govorimo o socialnem položaju vinogradnikov, smemo upoštevati le one, ki zanje vinogorskopravna posest tvori edino osnovo gospodarske eksistence in pravnega položaja, ne pa one, za katere pomeni vinogorskopravna posest le sekundarno obeležje njihovega položaja. (Le če govorimo o socialnem stanju vinorodnih krajev, smemo pritegniti tudi drugo prebivalstvo teh krajev.)

Le kadar gre za podložno kmetijo, katere gospodarsko osnovo tvorijo pravdni vinogradi (Hubweingärten), moremo tudi njenega uživalca imeti za vinogradnika, vendar mi tak primer na Dolenjskem še ni znan. (Kadar govore starejši srednjeveški viri brez točnejše opredelbe o vinogradniku, smemo misliti bodisi na podložno kmetijo z glavno

⁶² N. pr. »der herrschaft vnd oberhauptmanschaft Sichelburg angehoriger lehens man vnd vnter die herrschaft Crup vnterligender perkh holdt...« (fol. 15'); »Der herrschaft Crupp angehoriger vnd zu Rueschina sesshafter vnderthann vnd perkh holdt...« (fol. 21') itd.

gospodarsko osnovo v vinogradu, bodisi na kmetijo, katere uživalec dela tlako na dominikalnem vinogradu, izjemoma tudi že na naseljenca na gorici.)

b) Nastane vprašanje, ali in kdaj razmerje, izvirajoče iz užitne lastnine na vinogorskopравnem zemljišču, vpliva na osebnopravni položaj, to je, ali in kdaj ustanavlja položaj nevoljništva. Da odgovorimo na to vprašanje, na katero jasnega odgovora v literaturi za Kranjsko nisem zasledil, moramo zopet eliminirati druge vplive na osebni položaj (plemstvo, meščanstvo, podložnost na kmetiji) in se ozreti predvsem na one osebe, kjer taki vplivi ne prihajajo do veljave, torej na one, za katere je vinogorskopравna posest sama odločilna za osebni položaj.

Vprašnji o socialnem položaju vinogradnikov kot takih in o vplivu vinogorskopравne posesti na osebni položaj se nam torej obe osredotočujeta na vprašanje o položaju užitnih lastnikov vinogorskopравnih zemljišč, ki na tem zemljišču prebivajo in imajo na njem jedro svojega gospodarstva:

4. Položaj naseljencev na lastnem vinogorskopравnem zemljišču kot vinogradniškega sloja v ožjem pomenu besede.

a) Sredi 16. stoletja. Stanovski predlog iz leta 1548 navaja naslednje glavne znake teh naseljencev:

I. So kupci, torej užitni lastniki vinogradov v deželnoknežjih in deželanskih goricaх. (Da gre za nakup užitne lastnine — v razliko od nakupa dominikalne, ki ustanavlja svobodništvo⁶³ — izhaja iz besed »v deželnoknežjih in deželanskih goricaх« ter iz dejstva, da sicer stanovi ne bi mogli predvideti plačila davkov po gorski gosposki.)

II. Nimajo druge lastne zemlje, ki bi povzročala osebno podložnost, ker so prišli od drugod ali pa zapustili kmetijo. Kako zapuščajo kmetijo, povedo stanovi že prej pri gostačih, namreč s prodajo kupne kmetije, s čimer se legalno odresejo svoje vezanosti na zemljo.

III. So prosti davkov. Ta davčna prostost⁶⁴ izvira od tod, ker je tedaj davčna obveznost od vinogradov sploh bremenila na gorskih gospodih (davek se jim je odmeril od gorščine), ki tega davka — razen leta 1542 — niso mogli prevaliti na užitne lastnike kot pri drugih podložnih zemljiščih. To si moramo razložiti glede na posebnosti vinogorskopравne lastnine (gl. spredaj pod 2 in 3), zlasti glede na osebe

⁶³ Gl. Polec, Svobodniki, l. c.

⁶⁴ Davčna prostost se pozneje v 18. stoletju omenja v zvezi z gostači, iz česar sklepa Dolenc (dodatna pojasnila, str. 90), da gre tu za davka proste Uskoke. Da ta sklep za 16. stoletje ne drži, kažejo sledeči podatki o obdavčenju vinogradov. Gostači sploh so bili prosti davka od imenjske rente in ni nujno, da iz davčne prostosti sklepamo na Uskoke. Dokončno bo mogoče razložiti davčno prostost te vrste vinogradniških gostačev, ko bo bolje obdelana davčna zgodovina Kranjske.

Tu naj še omenimo, da so po pleterskem urbarju kajžarji na goricaх obdavčeni.

užitnih lastnikov vinogradov, ki so večinoma v takem položaju, da bi jim gorski gospod z davčno izvršbo težko prišel do živega (na primer plemičem in meščanom). Zato so stanovi v splošnem rajši obdavčevali gosposke dohodke od pravnih zemljišč, ki so jih laže prevalili;⁶⁵ tudi po predlogu iz leta 1548 ostanejo sogorniki praviloma prosti davkov, in le onim, ki osebno bivajo na gorici, naj bi se naložil davek. Ta pa se ne bi odmeril po ključu gorščine, marveč v ulomku vrednosti zemljišča.

IV. So prosto naseljeni (»sitzen frei«) ter se — prav tako kot gostači — lahko preselijo pod drugo gosposko. Kot take jih stanovi stavljajo v nasprotje k podložnikom na kmetiji (angesessene untertanen), ki so vezani na zemljo, dokler se na legalen način (n. pr. s prodajo) ne odvežejo.

Slednja ugotovitev dokazuje, da užitna lastnina na vinogorsko-pravnem zemljišču, podobno kot na Štajerskem, sama na sebi ni ustanavljala vezanosti na zemljo, marveč le stvarno-pravno podložnost. Osební podložniki gorskega gospoda so bili le oni sogorniki, ki so bili v tej podložnosti po svoji pravdni kmetiji, medtem ko je vinograd sam ustanavljal le stvarnopravno razmerje.

Vse to se ujema z 20. členom Gorskih bukev, ki nam postane sedaj bolj razumljiv. Ta člen namreč prepoveduje prav naselitev na vinogorsko-pravnih zemljiščih (Bergrecht) in dopušča naselitev le v primeru, da se vinogorsko zemljišče prevede v pravdno, to je osebno-podložniško zemljišče, torej le, če se užitni lastnik osebno podvrže gorskemu gospodu. — Razumljivo nam postane tudi, zakaj isti člen predvideva tudi nasprotno prevedbo iz pravnega v vinogorskopravno zemljišče. Če naj bi se na primer zemljišče, od katerega se daje pravda, izboljšalo v vinograd, bi ga mogel prevzeti v užitno lastnino le osebni podložnik iste gosposke. Če pa se prevede v vinogorskopravno, ga lahko prevzame v užitno lastnino kdorkoli. Dvajseti člen Gorskih bukev torej prepoveduje naseljevanje iz globljih razlogov — preprečevanje nastanka osebnopravno neodvisnega podeželskega prebivalstva — in govori o spremembi dajatve pravde v gorščino in narobe ne le zaradi nekih razlik v višini ali nazivu, marveč ker ti dve dajatvi predstavljata dve različni osebnopravni kategoriji zemljišč. Neposredni gospodarski moment — ohranitev vinogradov, seveda tudi ni bil brez vpliva na to določilo.

Tudi omiljeno stališče 18. člena obravnanih Gorskih bukev dobi s tem svoje pojasnilo: starci in bolniki naj bi se lahko brez prevedbe naselili na vinogradih, ker taka naselitev ne bi imela značaja ustanovitve trajnega gospodinjstva in samostojne vinogradniške kmetije.

Ta razmeroma ugodni pravni položaj nam pojasnjuje enega od vzrokov za naseljevanje v vinogradih na Kranjskem, kjer tedaj tudi prevedba po 20. členu Gorskih bukev še ni veljala: prodaja kupne kmetije in naselitev na prostem vinogradniškem zemljišču je omogočila takim naseljencem, da so se znebili bremen osebne podložnosti. Ta

⁶⁵ Podatki po Mensi, o. c., str. 60, 81, 96 ss., 415 in II. del, Graz-Wien 1912, str. 1 ss., zlasti str. 2.

možnost seveda ni bila neomejena, saj se je prodaja kmetije morala izvršiti s privoljenjem zemljiškega gospoda, in prav tako nakup vinograda.

Gospodarski položaj teh naseljencev pa verjetno že spočetka ni bil najbolj ugoden. Vinograd kot sedež gospodarstva in kot glavna obdelovalna zemlja take domačije ni tvoril dovolj trdne gospodarske podlage. Zato si naseljenci pomagajo še z drugimi posli. Ti postranski posli in pa razmeroma boljši pravni položaj nadomeste vsaj delno to, v čemer so glede obsega zemljišča na slabšem od podložnikov na starih kmetijah. (Prim. obdavčenje takih naseljencev leta 1458 na Štajerskem v istem znesku kot cela kmetija.)⁶⁶

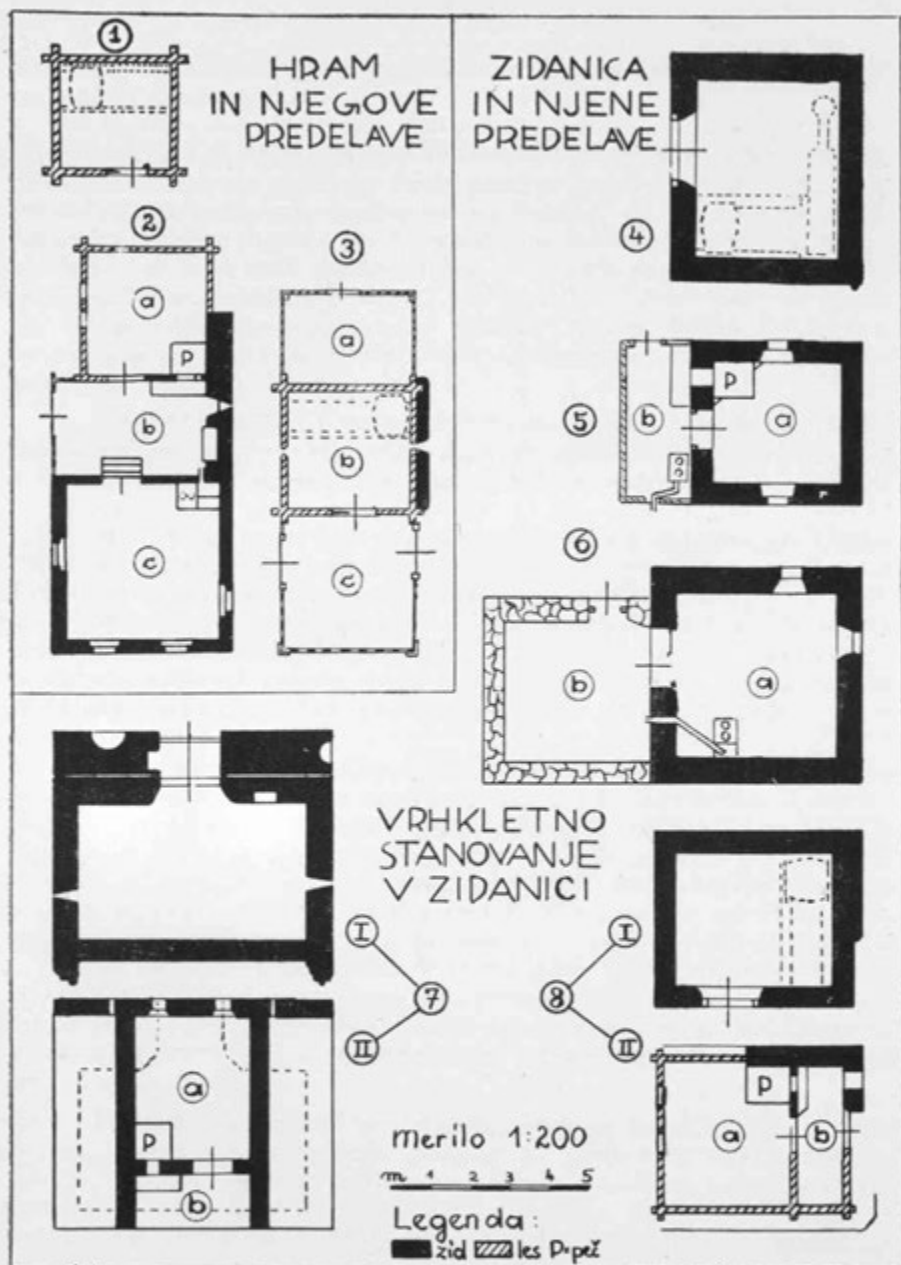
b) Poslabšanje pravnega položaja. Domnevati smemo, da je izoblikovanju vinogorskoprnega razmerja kot stvarnopravno milejšega in osebnopravno prostega razmerja na Štajerskem kmalu sledila tendenca ustanavljanja samostojnih gospodarstev na takih zemljiščih. Kot odgovor na tako tendenco nastajajo prepovedi naseljevanja, o katerih uspešnosti pa malo vemo. Vsekakor pa velja na Štajerskem od leta 1445 do uzakonitve Gorskih bukev načelna prepoved naselitve v vinogradih; če pa se je komu posrečilo prekršiti to prepoved, je užival prednosti takega zemljišča. Da se je marsikomu posrečilo, dokazujejo uvodoma navedene številne, ponavljajoče se prepovedi in zapovedi izгона. Na tem stališču vztrajajo v bistvu tudi Gorske bukve, le da prinašajo novost oziroma točneje: obnavljajo stari predpis štajerskega deželnega prava: naselitev se dovoli, če se vinogorskoprnno zemljišče prevede v pravnno.

S tem je odprta pot izenačevanju naseljencev na vinogorskoprnih zemljiščih s podložniki starega kova. Pri takem izenačenju pride naseljenec na vinski gorici v osebno podložnost, po svoji gospodarski osnovi v zemljišču pa je še na slabšem od kmeta. Tak vinogradnik postane s tem dejansko osebni podložnik po vinogradniški zemlji, Berghold ali sogornik v ožjem pomenu besede. Kdaj in kako se je ta prevedba izvršila, nam v podrobnosti ni znano, da pa se je na Štajerskem izvršila, dokazujejo akti iz druge polovice 18. stoletja, ki poznajo tlako pri »podložnikih, sogornikih in kajžarjih«, sicer pa stavljajo sogornike v isto vrsto s kajžarji in viničarji ter jih izenačujejo v najboljšem primeru z imetnikom četrte kmetije.⁶⁷

Naseljevanje v lastnih vinogradih na Kranjskem se je vsekakor razmahnilo v prvi polovici 16. stoletja, ko Gorske bukve tu še niso prišle do veljave. Koliko so se pozneje vinogorskoprna zemljišča, ki so postala z naselitvijo sedež samostojne male vinogradniške domačije, prevajala v pravnna zemljišča, je prav tako še odprto vprašanje. S praktično uveljavitvijo Gorskih bukev na Kranjskem je bila za tako prevedbo tudi tu odprta pot. Uvedba oddaj ob spremembi lastništva za

⁶⁶ Mensi, o. c. I, 26.

⁶⁷ Mell, Die Anfänge ..., str. 72, op. 3, str. 119, 121, 156.

- 1 Hram na Brezovcu (p. st. 257). — 2 Bajta, prvotno hram na Brezovcu (st. p. 257, Gor. Lakenc 19). a prvotni hram, nato hiša, zdaj ta mal' konec, b veža kot druga faza, c na novo prizidani ta velk' konec. — 3 Hram, predelan v sestavino gosp. poslopja (st. p. 252, Sv. Vrh 22); a snica, b hram, c podek. — 4 Zidanica na Sp. Priči, datirana 1834. — 5 Bajta, prvotno zidanica na Sp. Priči (st. p. 250, Gor. Lakenc 50); a hiša, b veža. — 6 Enocelična bajta (od 1928), prvotno zidanica (st. p. 203, Sv. Vrh 14); a hiša, b nedograjena veža. — 7 Opuščena zidanica s pritlično kletjo I in podstrešnim stanovanjem II (st. p. 252, Sp. Priča, Gor. Lakenc 32); a hiša, b veža. — 8 Na zidanico I postavljena bajta II (Spečen, st. p. 500); a hiša, b veža

vinograde na Štajerskem v letu 1624 je tudi na Kranjskem prevedbo nedvomno pospešila.⁶⁸

Pleterski urbar, ki okrog 1700 navaja kajžarje na goricah (Berginwohner) med podložniki gosposke (medtem ko gorščina v tem urbarju ni izkazana, marveč so zanj imeli poseben register), dokazuje, da se je pravno izenačevanje kajžarjev na kmetiji in na goricah dotlej dejansko izvršilo. Čeprav torej naselitev na lastni gorskopravni zemlji ni imela več vseh onih prednosti kot v 16. stoletju, se je dejansko še izvajala. Sicer so nekatera mesta, kjer navaja Dolenc naselitev gostačev na goricah sumljiva, vendar nekatera druga mesta dokazujejo, da se je poleg naselitve kajžarjev izvajala na goricah tudi naselitev gostačev.

5. **Položaj gostačev** v dolenskih vinogradniških objektih opredeljuje Dolenc⁶⁹ takole: »Vsobenjki niso bili glede nepremičnin z gorsko gosposko v nobeni pravni zvezi; saj so bili le zakupniki dela zidanice ali hrama mejašev ali sogornikov. Le tu pa tam so imeli pravico uživati njivo ali travnik, ki ga jim je prepustil posestnik zidanice ali hrama. Zdi se, da so take njive mnogokrat nastale iz opuščenih vinogradov...« Z vidika njihovega delovnega razmerja opredeljuje Dolenc te ljudi kot »posebne vrste zaposlencev... Njihova naloga je bila, da so obdelovali vinograde svojih gospodarjev, za kar so dobivali stanovanje in deloma njive ali vrtove, da so si na njih pridobivali živeža zase in za svojce. Imeli so pa tudi pravico, da hodijo na dnino drugam, da si nekaj prislužijo...«

Če izvzamemo ortografsko in terminološko nepravilno uporabljeno besedo vsobenjki, je gornja označba položaja teh najemnikov — čeprav viri niso navedeni — vsekakor sprejemljiva, kaže pa, da se niti najemno niti delovno razmerje teh vinogradniških gostačev ne razlikuje bistveno od sorodnih razmerij gostačev sploh. Vinogradniško gosaštvo torej pravno ni specifična oblika gosaštva, marveč je specifično bolj po svojih zunanjih znakih, to je po naselitvi v vinogradniškem objektu.

Izvor gostačev išče Dolenc v Uskokih in ubežnikih iz podložnih kmetij. Drugi izvor je z viri podprt, prvi ne. Izvor gostačev iz prodaje lastne vinogradniške domačije meščanom (viničarstvo) za Kranjsko doslej ni ugotovljen. Če je prihajal do veljave, se je to moglo zgoditi le v majhni meri.

6. **Po zemljiški odvezi** so odpadle ovire za naseljevanje v vinogradih, izvirajoče iz deljene lastnine in podložništva. Vinogorskopravna zemljišča so bila v pravnem pogledu izenačena z drugimi, njih sposobnost za promet pa popolnoma sproščena. Na položaj starih in novih naseljencev na vinskih goricah vplivajo še bolj ko doslej iz-

⁶⁸ Prim. Dolenc, GB 181. Tu loči Dolenc sogorniška posestva, katerih gospodar-vinogradnik je stanoval na vinski gorici, od drugih. Kjer govori o strukturi vinogradnikov, pa iz tega ne izvaja konsekvenc. Prim. tudi zg. op. 42.

⁶⁹ Dolenc, GB 232; PZ 173, 395.

ključno in neposredno le gospodarski vidiki. Naseljenci na vinskih gorica ostanejo v bistvu kajžarji, nekateri se povzpnejo do močnejšega gospodarskega stanja. Preživljajo se z vinogradništvom in drugimi oblikami poljedelstva, drvarjenjem ter drugimi malimi zaslužki. Čeprav je življenjska raven nizka, vztrajajo mnogi na tem položaju. »Bajta je kakor križ, na katerega si pripet. Ne moreš si več pomagati«, pravi eden takih bajtarjev Prežihovemu Vorancu. Kakor bomo pozneje videli, pa so posestne spremembe pri vinogradniških bajtah vendarle pogostnejše kot na gruntih.

Končni rezultat razvoja je na Kranjskem drugačen ko na Štajerskem: medtem ko na Štajerskem mnogi sogorniki-naseljenci na vinogradih s časom prodajajo svoja zemljišča meščanom in ostajajo na njih kot viničarji,⁷⁰ pa dolenjski sogornik-naseljenec ostane v veliki večini primerov lastnik svoje domačije na gorici in dočaka 20. stoletje kot kajžar. Vzrok tej razliki je morda v manj razvitem meščanstvu na Kranjskem in v slabši kvaliteti vinogradov, morda tudi v tedaj še nekoliko redkejši gostoti vinogradniške naselitve na Dolenjskem, ki pušča še dovolj nenaseljenih vinogradov za nepremičninski promet.

Tudi gostači ostanejo še nadalje druga vrsta vinogradniškega prebivalstva. Njihov položaj se spremeni le toliko, da pri svojem zaslužku niso več navezani zgolj na poljedelsko dninarstvo. Razlikovati jih moramo od štajerskih viničarjev, ne le po izvoru (glej spredaj), marveč tudi po pravnem položaju. Pod označbo »bancerle« (Weinzedl, viničar)⁷¹ se sicer pojavljajo tudi na Dolenjskem neki samostojni oskrbniki meščanskih goric, a njih položaj je le delno podoben položaju štajerskih viničarjev. Značilno je, da jih imajo za uglednejše⁷² od raznih vrst osebenjkov, to je kajžarjev ali gostačev v vinogradih ali na vasi.

Razni naseljenci v gorica, bodisi mali kmetje, kajžarji ali gostači pa se po zunanjih znakih še naprej razlikujejo od prebivalstva na vasi.

7. Pregled. Potreba, da se podrobneje dotaknemo nekaterih doslej nejasnih ali pa netočno prikazanih vprašanj s področja vinogorskega prava, nas je v škodo preglednosti prisilila k analizi vinogorsko-pravne posesti in osebne položaja vinogradnikov.

V kratkem moremo strniti rezultate te analize za Dolenjsko v naslednjem pregledu:

Vinogradi so ob prehodu iz srednjega v novi vek pripadali trem pravnim skupinam: bili so ali dominikalni, ali sestavni del podložne kmetije, ali pa samostojno oddani v zakup po vinogor-

⁷⁰ Dolenc, GB 62. O posestni strukturi, ki je nastala v Halozah, prim. F. Zgeč, Haloze, Sodobnost III, 1935, str. 20 in nad.

⁷¹ Kelemina, Starine 89. O pravnem položaju viničarjev v novejši dobi prim. n. pr. V. Vodopivec, Pravni in socialno-politični problemi poljedelskega delavstva, Sodobnost VIII, 1940, str. 175.

⁷² Terenski zapiski, Mokronog 1951.

s kem pravu. Zakup po vinogorskem pravu je bil deden, odsvojljiv in obremenjen praviloma le z dajatvami, ne pa s tlako, primščino in mrtvaščino. Osebnost odvisnosti vinogradnika od gorskega gospoda ni utemeljeval. Privilegiranost takega zakupa so narekovali agrarno-politični razlogi in dejstvo, da so bili zakupniki (sogorniki) praviloma proste osebe (plemiči, meščani) ali pa kmetje, ki so bili že po svoji kmetiji tudi v osebnopravni podložnosti.

Zlasti od 15. stoletja dalje, ko so gospodarske razmere povzročile nastanek novih slojev podeželskega prebivalstva, ki je ustanavljalo svoje domove izven starih kmetijskih domačij, zlasti v obliki kajžarstva-podružništva in gостаštva, sta osebnopravna prostost in stvarnopravno milejša podložnost zakupa po vinogorskem pravu privabljali del tega ljudstva, da si je skušalo ustvariti eksistenco na vinogorskopравnih zemljiščih. Tak naseljenec si je kupil vinograd, na katerem je že stal objekt (praviloma hram), ki ga je bilo moči z razmeroma majhnimi stroški preurediti v bivališče.

Ta razvoj, ki je z ustvarjanjem osebno prostega in le stvarnopravno podložnega polproletarskega sloja podeželskega prebivalstva nasprotoval na fevdalnih odnosih temelječemu družbenemu ustroju podeželja v tem času, je kajpada povzročil nasprotne zakonodajne ukrepe, ki so nam znani predvsem za Štajersko. Ti ukrepi so v bistvu dopuščali naselitev na vinogorskopравnem zemljišču le s pogojem, da to zemljišče izgubi svojo dosedanje pravno lastnost in se prevede v pravdno, to je v zemljišče, obremenjeno z rednimi podložniškimi bremenami in ki obenem ustanavlja tudi osebno podložnost njegovega uživalca. Dejanska uporaba štajerskih Gorskih bukev (ki tudi vsebujejo ta predpis) na Kranjskem, je verjetno imela za posledico vsaj dejansko prevedbo onih vinogorskopравnih zemljišč, na katerih je bil naseljen vinogradnik, v pravdna zemljišča. Zato naseljevanje na lastnih vinogorskopравnih zemljiščih ni moglo imeti pozneje več tistega pomena kakor leta 1548, ko so stanovi o njem poročali vladarju. — Kljub temu so kajžarji na goricah še za dobo okrog 1700 dokazani, poleg njih pa izkazana naselitev gostačev.

Kmetske gospodarske enote v dolenskih vinogradniških predelih se delijo torej z gornjega vidika po nastanku v dve skupini:

1. kmetije, male kmetije in kajže, nastale izven vinogorskopравnih goric — pa čeprav v njihovi neposredni bližini, ki so že od uveljavitve podložniškega sistema oziroma od svojega nastanka imele položaj osebno in stvarnopravno podložne, t. j. pravdne kmetije oziroma podružništva;

2. kajže (redkeje večja gospodarstva), ki so nastale z naselitvijo na lastnem vinogorskopравnem zemljišču (prevedenem ob sami naselitvi ali pa pozneje v pravdno zemljišče), ali pa iz gostaške naselitve v hramu oziroma zidanici.

II. Naseljevanje v vinogradniških objektih z vidika naselbinske in stavbne zgodovine

Že iz nekaterih starejših virov lahko sklepamo, da so naseljevanju v vinogradih služili za osnovo predvsem hrami in — spočetka še redkejši — zidanice. S spremembo njihove funkcije v stanovanjski objekt sta zvezani dve zunanji spremembi: sprememba naselja z bajtarsko razširitvijo v vinograde in sprememba objektov samih, predvsem s postavitvijo peči.

V širšem obsegu nam šele katastrske mape iz leta 1825 dajejo vpogled v naselbino, pričajo o obstoju in funkciji posameznih objektov, stavbnem gradivu in obsegu stavb. S tem nam osvetljujejo stanje v zadnji dobi podložništva in odsevajo stanje 18. stoletja, če ne še starejše razmere. Na tej osnovi moremo slediti razvoju do precejšnjih podrobnosti za zadnjih 130 let. Taka analiza za vso Dolenjsko bi morala nastati le postopoma. Tu se omejujemo le na razmeroma majhni, a po svoje tipični okoliš vasi Gornji Lakenc in bližnjih goric. S tem zasledujemo trojen namen: v socialnozgodovinskem pogledu ugotoviti, kako se zgoraj opisani razvoj kaže na konkretnem primeru; v gradbenozgodovinskem pogledu zasledovati način naseljevanja v goricah; v formalnem pogledu pa preizkusiti možnosti in metode za tovrstna zgodovinska raziskavanja.

A. Teritorij. Kdor se napoti od Mokronoga proti Klevevžu, mora v jugovzhodni smeri prekoračiti nizek greben ter se nato spustiti v dolino Lakencev, ki poteka od zahoda proti vzhodu. Južno pobočje doline je pokrito z gozdovi, v srednjih, nižje ležečih delih so njive, travniki, pašniki in močvirja, severno od tod pa se teren zopet dviga v valovito gričevje, na katerem opazamo močno vinogradniško kulturo. Od tega ozemlja Lakenške doline in obrobne gričevja, ki tvori katastrsko občino Lakenc, si hočemo поблиže ogledati zahodni, to je bliže Mokronoga ležeči kompleks. Razdelili ga bomo na dve enoti, na vinogradniški in nevinogradniški predel. Vinogradniški predel razdelimo na gorice: Gornja Priča kot zastopnico više ležečih goric, medtem ko zastopajo nižje ležeče, valovite gorice: Spodnja Priča, ozemlje ob Grabnu, Brezovec s podaljškom proti vzhodu, gorice pod Svetim vrhom in Spečen.⁷³

Ta teren leži sredi klasičnega dolenjskega vinogradniškega območja. V njegovi sosesčini leže gorice, ki nam jim imenuje že Valvasor. Meji na okoliš, kjer so se vinogorske pravde obdržale prav do začetka 18. stoletja.⁷⁴

B. Uporabljeni viri. Za okoliš Gornjega Lakenca žal niso ohranjeni zapisniki vinogorskih zborov. Po vsej verjetnosti je spadal pod go-

⁷³ Sama vas Sveti vrh in zaselek Mlaka nista upoštevana. Pojem Brezovca jemlje Prežihov Voranc krajevno nekoliko širše kot je zgoraj označen.

⁷⁴ Valvasor, *Die Ehre...*, II. knj., 193, 194; Dolenc, GB 46, 47, 52.

sposko Rakovnik, za katero je že Dolenc iskal gradivo, a ga ni našel.⁷⁵ Uporabljamo zato:

1. Kataster iz leta 1825, znan kot »Franciscejski« za k. o. Lakenc (mape in zapisniki v Osrednjem državnem arhivu v Ljubljani).

2. Reambulančni kataster iz leta 1869, in sicer mapo v Centralnem mapnem arhivu v Ljubljani (stavbe dvobarvno, a ne vedno pravilno kolorirane), drugo mapo na Okrajnem sodišču v Trebnjem z enobarvno stavbno koloracijo in zapisnike v Osrednjem državnem arhivu v Ljubljani.

3. Zemljiško knjigo na Okrajnem sodišču v Trebnjem od 1880 dalje, indeks od 1913 dalje.

4. Podatke terenskega ogleda, ki sem ga izvršil v oktobru 1951 kot član ekipe Etnografskega muzeja v Ljubljani (skice, tlorisi, slikovno gradivo in rokopisne beležke). Od tega gradiva uporabljam le tisti del, ki je nujno potreben za historično pojasnitev naselitve. Podrobnejši opis gradbene tehnike, poimenovanje posameznih delov stavb itd. je področje skupine za materialno kulturo in sodi v objavo terenskega gradiva kot takega.

Od pisanih virov je najzanesljivejši kataster iz leta 1825, ker je nastal po izvirnih meritvah, medtem ko je reambulančni kataster le predelava prejšnjega in je v njem nekaj napak.⁷⁶ Zemljiška knjiga z indeksi služi tu in tam za orientacijo glede razvoja in lastništva posameznih domačij, vendar je treba upoštevati, da so mnogi vpisi prijavljeni in izvedeni tudi po več let post festum. Zadnje stanje sodnih katastrskih map in zemljiške knjige se na mnogih mestih ne ujema več z dejanskim stanjem.

C. Splošno gibanje naselitve. Pravo predstavo o moči in pomenu naselitve na goricah dobimo, če jo primerjamo s številom hiš v vasi oziroma sploh v nevinogradniških terenih. Najnazorneje nam to primerjavo predočujejo številke. Če govorimo v bodoče o hišah, so mišljene tiste zgradbe, ki se uporabljajo za stanovanje, torej tudi bajte.

Število stanovanjskih hiš izven območja vinskih goric nam prikazuje naslednja razpredelnica:

Leto	Strnjena vas	Obcestna vas	Izven vasi	Skupaj
1825	10	3	1	14
1869	9	5	2	16
1951 ^{76a}	11	9	5	25

⁷⁵ Dolenc, GB 57.

⁷⁶ Zidanka na Spodnji Priči, datirana 1834, ni zarisana; netočnost glede stavbne parcele 279; na stavbni parceli 41 glede koloracije objekta; stanovanjska stavba, leta 1825 in še danes lesena, na mapi 1869 kolorirana kot zidana. Tudi ustno izročilo pomni stavbo vedno kot leseno.

^{76a} Letnico 1951 navajam zato, ker sem tega leta izvršil pregled. Dejansko pa gre tu za stanje ki je nastalo pred letom 1941. Zaradi bistveno ugodnejših pogojev za zaposlitev delovne sile je po osvoboditvi bajtarsko naseljevanje v goricah prenehalo in so danes v goricah le še one bajte, ki so nastale prej.

Sledi, da je število domačij v starem delu vasi, ki sestoji iz dveh strnjenih zaselkov, v glavnem konstantno in da se vas širi predvsem ob cesti ali pa na samotnih krajih. Če upoštevamo še, da so od 11 pravih vaških hiš danes 4 prazne in se od 9 ob cesti tudi 2 ne uporabljata za stanovanje, je ta umik bajtarstva iz vasi na samotnejše kraje še bolj očiten. Ta umik se nam bo še bolj pokazal v naslednjem prikazu naraščanja bajtarstva na vinskih goricah.

Primerjajmo s to usmerjenostjo naselitve še razvoj na vinskih goricah (gl. tabelo). Tabela nam že na prvi pogled pokaže dve izraziti tendenci: na vseh nižje ležečih goricah brezizjemna tendenca k povečanju števila domačij, na vseh goricah, razen na eni, pa tendenca padanja števila vinogradniških objektov. Indeks tega padca je na Gornji Priči 100—83—54, na drugih goricah skupaj pa 100—65—61, kar pomeni, da je više ležeča Gornja Priča glede jakosti padca sledila drugim goricam šele po letu 1869 in jih še prehitela.

Če strnemo podatke za teren izven goric v eno številko in jo primerjamo z vinogradniškim terenom kot celoto, dobimo naslednje razmerje med stanovanjskimi objekti izven goric in v goricah v celotnem obravnavanem okolišu:

Leto	Absolutno	V odstotkih		Indeks 100 l. 1825	
	izven v goricah	izven v goricah	izven v goricah	izven v goricah	izven v goricah
1825	14 : 5	73,7 : 26,3	100	100	
1869	16 : 20	44,4 : 55,6	114,3	400	
1951	25 : 30	45,5 : 54,5	178,5	600	

Leto 1825 je bil naš okoliš v primeri z današnjim stanjem dokaj redko naseljen. Kjer je danes 55 hiš, jih je bilo tedaj le 19. Od teh 14 izven goric, 5 pa jih moremo pripisati naselitvi na gorici. Med leti 1825 in 1869 se naselitev usmeri predvsem v gorice. Hiše izven goric padejo od $\frac{3}{4}$ vseh stanovanjskih stavb na slabo polovico, saj se je njihovo število povečalo le za kakih 14 %, medtem ko so se stavbe v vinogradih pomnožile na svoj 4-kratnik in tvorijo več ko polovico vseh hiš. Po letu 1869 naselitev ne poneha, a močni naselitvi v vinogradih gre vstric močna naselitev ob cesti in na samoti, tako da se razmerje med številom hiš na goricah in izven goric po letu 1869 bistveno ne spremeni. Primerjava s prvotnim številom hiš pa kaže, da so se stanovanjske zgradbe v goricah močneje razmnožile kot izven goric: na 5 hiš v dolini leta 1825 jih pride danes približno 8, na 5 hiš v vinogradih leta 1825 pa jih danes pride 30.

D. Stanovanjske zgradbe v vinogradih ločimo glede na to, ali se v njih izraža prvotni vinogradniški objekt ali ne, v dve glavni skupini.

1. Bivališča, nastala s predelavo vinogradniškega objekta. Osnovo tlorisa take zgradbe tvori prvotni vinogradniški objekt, bodisi lesen (hram), bodisi zidan (zidanica). Kakšna je

Pregled števila stanovanjskih in vinogradniških objektov v goricah Gor. Lakenca

Leto	Gor. Priča			Sp. Priča			Graben			Brezovec			Pod Sv. vrhom			Spečen			Skupno		
	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.
1825	—	24	24	—	8	8	1	9	10	3	5	8	1	33	34	—	25	25	5	104	109
1869	—	20	20	2	7 ¹	9	4	1	5	6	3	9	5	25	30	3	16	19	20	72	92
1951	—	13	13	2 ²	5	7	3	—	3	7	6	13	10	22	32	8	16	24	30	62	92
V o d s t o t k i h																					
1825	—	100	100	—	100	100	10	90	100	37,5	62,5	100	2,9	97,1	100	—	100	100	4,6	95,4	100
1869	—	100	100	22,2	77,8	100	80	20	100	66,7	33,3	100	16,7	83,3	100	15,8	84,2	100	21,7	78,3	100
1951	—	100	100	28,6	71,4	100	100	—	100	53,8	46,2	100	31,2	68,8	100	33,3	66,7	100	32,6	67,4	100

¹ V šteta je zidanica, datirana 1834, ki v katastrskih mapah ni zarisana.² Konec preteklega in v začetku sedanjega stoletja so stale tu tri hiše.

Stan.: Stanovanjski objekti. — Vin.: Vinogradniški objekti (hrami in zidanice). — Skup.: Seštevek stanovanjskih in vinogradniških objektov.

bila razširitev teh dveh vrst vinogradniških objektov na Dolenjskem, se bo morda dalo delno sklepati po tem, ali kak prevod Gorskih bukev uporabljajo besedo hram ali zidanica.⁷⁷ Kataster iz leta 1825 dokazuje, da so tedaj na terenu Gornjega Lakenca in v njegovi sosesčini prevladovali skoraj izključno hrami. Od teh prvotnih hramov, ki so nastajali še v začetku 19. stoletja,⁷⁸ rabijo svojemu prvotnemu namenu na teh goricah danes le še trije. Nekaj novih hramov, napravljenih iz žaganih desk, nima — razen lesa kot gradiva — nikake stavbne zveze s temi starimi hrami. Zidanice so v večji meri začele nadomeščati hrame po letu 1825. Najstarejša datirana zidanica je na tem terenu iz leta 1834. Poleg pravih zidanic, o katerih bo govor spodaj, je nastalo v vinogradih tudi že lepo število modernih večjih letoviških hiš, ki se uporabljajo obenem kot kleti in jim kmetje pravijo »vila«. Modernejši hrami in zidanice doslej še niso pretvorjeni v stalna bivališča, z izjemo ene ali dveh vil, kar pa je za sedaj še izjemen pojav. Zasedovali bomo zato bolj razvoj starejših objektov v stanovanjske objekte.

a) Naselitev v hramu. Osnovni tip hrama je v bistvu enoten. (Glej slike št. 1, 11.) Kot moremo sklepati iz virov za druge kraje in iz primerjave katastrskih map iz leta 1825 in 1869 tudi za naš teren, je bila naselitev v hramu včasih precej pogosten pojav. Ohranjen pa nam je v tem okolišu le en primer take prezidave: osnovni tip je tu dobro ohranjen. Povečana in zasteklena so le okna, predelana vrata, postavljena majhna peč, lesena stena ob peči nadomeščena z zidano in iz desk napravljena veža (sl. 2, 12, 13). V taki zgradbi živi družina z več otroki in šele sedaj so dozidali tretji, večji del hiše, ki bo nudil stanovalcem nekoliko več prostora. Naselitev v tem hramu se je izvršila še pred letom 1869.

b) Naselitev v zidanici. Osnovni tip preproste zidanice je v bistvu — zidan hram (sl. 4, 14). Zidanice, ki služijo stanovanjskim namenom, pa kažejo v glavnem dve obliki glede na to, ali poleg stanovanja obdrže še svojo funkcijo kot zidanica ali pa se popolnoma pretvorijo v stanovanjski objekt.

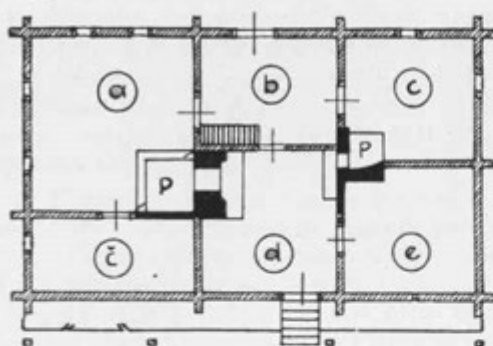
I. Zidanica, ki služi istočasno za stanovanje in za klet, nastane bodisi že prvotno v tej obliki (običajno velika pritlična klet in vrhkletno stanovanje, sestojече iz veže in hiše — sl. 7, 17) ali s kasnejšo nadzidavo (sl. 8, 18). Tako obliko dobi zidanica včasih najprej z namenom, da bi služila kot začasno bivališče lastniku, ki stanuje sicer stalno drugje; večkrat pa jo nato kupi kdo drugi in se v njej stalno naseli. — Na ravnem terenu ima vrhkletno stanovanje vhod po stopnicah, na nagnjenem svetu pa s tal.

II. Zidanica, ki izgubi popolnoma svojo prvotno funkcijo in postane zgolj stanovanje, doživi pri tem podobne

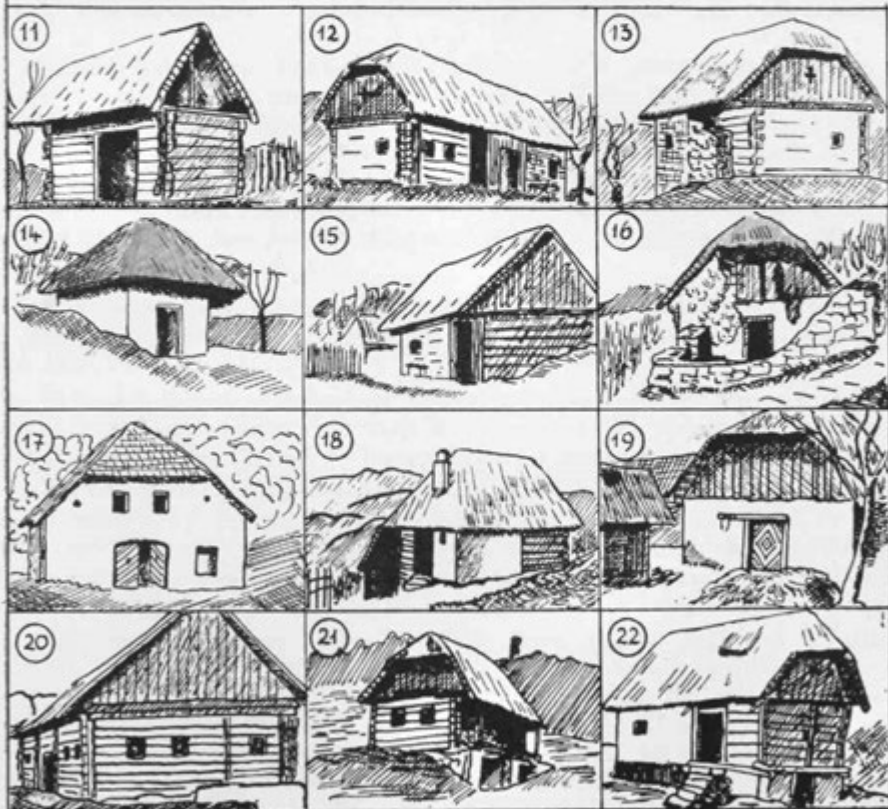
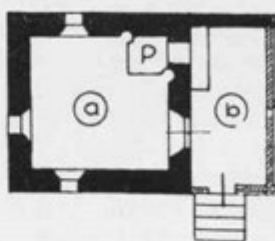
⁷⁷ N. pr. 36. člen Gorskih bukev in njegove priredbe (gl. Dolenc, GB 165).

⁷⁸ Prim. datirane hrame na bližnjem Skurševcu iz začetka 19. stoletja. Terenski zapiski in nariši, Mokronog 1951.

⑨ STAREJŠA KMEČKA HIŠA

⑩ BAJTA V VASI

9 Stara lesena kmečka hiša, delno podkletena (st. p. 41, Gor. Lakenc); a hiša, b veža, c ta mal' konec, č štible, d kuhinja, e hram. — 10 Bajta v vasi, podkletena (Gor. Lakenc 23); a hiša, b veža. — 11 Hram na Skurševcu (Sred. Lakenc), datiran 1808. — 12, 13 K tlorisu št. 2; 12 vhodna stran s SZ, 13 nasprotna stran v SV. Na obeh risbah se ločijo tri gradbene faze. — 14 Zidanica, sezidana po letu 1869 na Sv. Vrhu (Spečen), st. p. 480. — 15 K tlorisu št. 5. — 16 K tlorisu št. 6. — 17 K tlorisu št. 7. — 18 K tlorisu št. 8. — 19 Prej zidanica, zdaj hlev na Sp. Priči. — 20 K tlorisu št. 9. — 21 Opuščena lesena bajta ob cesti (st. p. 413). — 22 K tlorisu št. 10. (Stevilke 11, 14, 16 po fotografiji B. Orla, št. 22 po risbi I. Romiha; ostali tlorisi in risbe avtorjevi)

spremembe kakor hram: tla pokrije pod, line nadomeste okna, vrata se predelajo, notranji prostor dobi peč in iz desk se zbije veža (sl. 5, 15). Če se namesto peči postavi štedilnik, veža celo odpade in ostane bivališče omejeno le na en prostor (sl. 6, 16).

V splošnem moremo za večino takih predelav hrama in zidanice kot tipično označiti dejstvo, da ima zgradba praviloma le en glavni prostor, omejen na stari del, prednji prostor pa je pozneje dodan in preprosto zbit iz desk.

c) Druge spremembe hrama in zidanice. S povečano naselitvijo v vinogradniških terenih prevzemajo bivši hrami ali zidanice tudi druge funkcije. Zlasti služijo namesto gospodarskih poslopij: hram v popolnoma nespremenjeni obliki kot hlev n. pr. med Brezovcem in Svetim vrhom; zidanica kot hlev na Spodnji Priči (sl. 19) in na Brezovcu hram s priključenimi drugimi gospodarskimi poslopji (sl. 3).

2. Med današnjimi stanovanjskimi objekti na goricah je tudi nekaj takih, ki po svoji zunanosti ne kažejo, da bi bili prvotno služili vinogradniškim namenom. Taki objekti kažejo včasih podobnosti z dolinskimi hišami, bodisi po svojem nekoliko večjem obsegu bodisi po razdelitvi prostorov. Mnoge od njih stoje na mestu prejšnjega vinogradniškega objekta in je verjetno, da je bil ta objekt najprej predelan, pozneje pa podrt in nadomeščen z novogradnjo. Je pa možen tudi nastanek takih stanovanjskih hiš brez zveze s prejšnjim vinogradniškim objektom, ker poteku zidave ne moremo v vsakem posameznem primeru z gotovostjo slediti.

E. Stanovanjski objekti v goricah v primeri z dolinskimi. Da omogočimo primerjavo, naj v kratkem označimo nekaj značilnosti dolinske hiše.

Valvasor pravi o dolenjski hiši v splošnem, da je preprosta in lesena.⁷⁹ Leseni so leta 1825 tudi vsi stanovanjski objekti v okolišu Gornjega Lakenca. Danes je lesena le ena kmečka hiša in nekaj bajt.

Ta edina lesena kmečka hiša (Železnikova v Gornjem Lakencu, stavb. parc. št. 41) je torej obenem edina hiša, ki utegne datirati še iz leta 1825 ali prej.⁸⁰ Njen tloris smemo imeti za primer tloris starih lesenih gruntarskih hiš tega okoliša, tembolj, ker se ponavlja tudi v nekaterih sedaj zidanih hišah (sl. 9, 20).

Od današnjih lesenih bajt izven goric pa ne sega po izvoru nobena nazaj do leta 1825. O starejši obliki nevinogradniške bajte torej nimamo neposrednih dokazov. Značilno pa je, da pri današnjih bajtah, bodisi zidanih (sl. 10, 22) bodisi lesenih (sl. 21) opazamo očitno skladnost osnovnega tloris z bajtami, nastalimi iz vinogradniškega hrama ali zidanice. To skladnost moremo morda pripisovati vplivu bližnjih gor, vendar določno tega ne moremo trditi.

⁷⁹ Valvasor, *Die Ehre...*, VI. knj., 288/9.

⁸⁰ Prim. op. 76 glede st. p. 41.

Kakor smo torej pri nekaterih novogradnjah v gorica h ugotovili vpliv dolinske hiše, tako pri dolinskih bajtah utegnemo zaslediti vplive goric. Kljub temu pa moremo razne vrste stanovanjskih stavb v glavnem vendarle razlikovati in te razlike izvajati iz specifičnih oblik, v katerih se pojavlja bajtarstvo v dolenskih vinskih gorica h.

F. Vprašanje kontinuitete v stavbnem razvoju moremo po doslej povedanem osvetliti z raznih plati:

1. **Kontinuiteta domačij.** Tu moramo k našim gornjim tabelam pripomniti, da na to vprašanje ne dajejo odgovora v celoti. Če je n. pr. leta 1825 19 domačij, leta 1869 pa 36, ne pomeni to le 17 novih domačij, marveč več, ker je medtem od 19 starih domačij tudi nekaj že propadlo⁸¹ in v številki 36 ne štejejo več. — Od 55 domačij, pregledanih leta 1931, pa je le 12 takih, ki imajo neko zvezo z domačijami po mapi iz leta 1825. Vrh tega je med leti 1825 in 1869 nastala še cela vrsta domačij, ki jih danes ni več. Skratka: naselitev v tem okolišu ustanavlja redko stalne domačije.⁸² Kakor domačije hitro nastajajo, tako tudi hitro propadajo.

2. **Kontinuiteta stavbišča.** Celo pri onih domačijah, ki jim moremo pripisovati večjo starost, pa večinoma ne stoji stanovanjska hiša več na istem mestu kot leta 1825. Velik del so jih ob postavitvi zidane hiše namesto prejšnje lesene ali ob kakih drugi priložnosti predstavili na kako drugo mesto v bližini. Razdelitev prostorov v vasi nudi temu dovolj možnosti. — Še bolj pa je ta premakljivost opazna pri hramih, ki veljajo za premočnine.⁸³

3. **Kontinuiteta sloga.** Glede na dejstvo, da je skoraj ni zgradbe, ki bi z gotovostjo segala do leta 1825, moremo pri večini današnjih zgradb govoriti le o neki kontinuiteti glede tlorisa. Ta se kaže v štirih glavnih oblikah: vaška kmečka hiša, vaška bajta, pritlična vinogradniška bajta (predelan hram ali zidanica) in vrhkletna vino-

⁸¹ N. pr. nekaj domačij v vasi, na gorici pa hiša st. p. 237 po mapi iz leta 1869.

⁸² Kot zgled razmeroma neustaljene lastnine na kajžah v vinogradih naj navedem kajžo parc. št. 250 (vl. 197) na Sp. Priči: 1883 (prisojilo) Ana Zitnik iz Mokronoga; 1894 (nakup) Martinčič Jože, tu; 1902 (prisojilo) Martinčič Jera, tu; 1904 (nakup) Kos Josip, Gor. Lakenc 7; 1907 (nakup) Povšič Franciška, tu; 1908 (nakup) Tekavc Marija, tu; 1910 (nakup) Redenšek Alojz, Bruna vas 7; 1920 (nakup) Ogrizek Franc, tu; 1922 (nakup) Brčan Neža, tu; 1926 Metelko Marija, tu (sedanja lastnica). V 43 letih je torej kajža desetkrat menjala gospodarja, a le dvakrat po dedovanju, osemkrat pa po kupni pogodbi. Čeprav niso vsi primeri tako izraziti, moremo vendar splošno opazati, da je posest na starih kmetijah stalnejša ko na kajžah. Na hiši parc. št. 41 (vl. 35, 1249) se omenja rod Zeleznikov že leta 1825 in čeprav je bila kmetija leta 1915 na dražbi prodana, je Janez Zeleznik leta 1921 z denarjem, zasluženim v Ameriki, kupil njene glavne dele nazaj ter živi na kmetiji še isti rod. (Po zemljiški knjigi bi bilo zanimivo statistično obdelati posestne spremembe na kmetijah v zadnjih desetletjih.)

⁸³ Prim. Svetina, o. c. 128. Prestavitev kupljenega hrama izpričana na Brezovcu.

gradniška bajta. V ponavljanju teh oblik se dejansko kaže neka kontinuiteta, ki pa ne izvira toliko iz tradicije, kot iz realnih pogojev, v katerih je določen stanovanjski objekt nastal.

4. Kontinuiteta naselja samega je podana v bistvu le v legi dolinskih vasi. Sama porazdelitev hiš je razmeroma novejša in tudi danes tako značilna gosta naseljenost goric — čeprav segajo prvi početki vsaj 400 let nazaj — je šele v razmeroma novejši dobi potencirana do današnje skrajnosti.

Skratka: obravnavani vinogradniški okoliš kaže v stavbno-zgodovinskem pogledu malo kontinuitete z dobo okrog leta 1825. Marsikaj, kar se nam zdi danes staro in tradicionalno, je le tvorba zadnjega stoletja. Stara je v bistvu le lega dolinske vasi, tendenca bajtarske naselitve v vinogradih in nekatere oblike te naselitve, morda tudi nekaj slogovnih značilnosti vaške hiše.

Zaključek

Prežihov Voranc je z opozorilom na socialne razmere v dolenjskih vinogradniških predelih pokazal na eno najbolj bolečih točk vinogradniške Dolenjske. Naša gornja izvajanja so pokazala, da izvirajo te razmere v bistvu iz tendence po naseljevanju podeželskega prebivalstva v vinskih goricah, ki jo moremo na Kranjskem zasledovati vsaj od začetka 16. stoletja dalje prav do polpretekle dobe, ki je to naseljevanje šele bolj sprostila. Kakor smo uvodoma poudarili, ni bil naš namen, da to obsežno vprašanje obdelamo v celoti. Predvsem ostane še neobdelano vprašanje velikosti zemljiške posesti in gibanja prebivalstva. Tudi ne moremo vseh pojavov, opaženih v okolišu Gornjega Lakenca, posplošiti kar na vso vinogradniško Dolenjsko, zlasti ne na naselja v večjih ravninah in dolinah. Do nekaterih splošnih sklepov glede vzrokov naseljevanja v vinogradih pa nas naše ugotovitve vendar le upravičujejo.

Ti vzroki so deloma specifični za določeno dobo, deloma pa skupni.

V 16. stoletju je specifičen vzrok ugodni pravni položaj vinogorsko-pravnih zemljišč, ki za lastnika ne ustanavljajo vseh podložniških bremen. Ta razlog sicer pozneje preneha in nastopa naseljevanju nasprotujoča tendenca zemljiških gospodov, ki pa v celoti vendar ne more prodreti, tako da je naseljevanje v obliki gostaitva značilno zlasti za 17. oziroma 18. stoletje. — Drugi razlog, specifičen za dobo podložništva, je omejena možnost naselitve odvečnega podeželskega prebivalstva v mestu.

Po zemljiški odvezi prenehajo iz podložništva izvirajoče omejitve in ovire za naselitev v vinogradih, kar povzroča povečano tendenco naseljevanja. Da je opuščanje vinogradništva zaradi trtne uši pospešilo nakup vinogradov po gmotno slabo situiranih osebah, ki si na bivšem vinogradu uredijo bajtarsko domačijo, je verjetno, vendar ta

razlog sam ne more biti odločilen. Saj opažamo odstotno najvišji vzpon naselitve že pred letom 1869.⁸⁴

Večina vzrokov pa je skupnih pred zemljiško odvezo in po njej: 1. Predvsem dejstvo, da ustvarja vinogradništvo nekatere stavbne objekte, ki so sami na sebi sposobni, da tvorijo podlago za — čeprav skromno — naselitev. — 2. Vinogradniška zemljišča v goricah so sposobna za samostojni promet, to je, morejo preiti z volilom, prodajo itd. od lastnika na lastnika ne glede na eksistenco osnovne kmetije v vasi, ker s to kmetijo niti pravno niti gospodarsko niso tako zvezana, kot n. pr. kaka njiva. Ta samostojna prometna sposobnost vinogradniškega zemljišča omogoča nakup takim osebam, ki si žele tam ustvariti samostojno osobenjščino. — 3. Ker so lastniki vinogradov v veliki večini nastanjeni precej daleč od goric, jim pride prav, da imajo v bližini gorice delovno silo. Naselitev v vinogradu pomeni torej večjo ali manjšo možnost zaposlitve kot dninar. — 4. Vinogradi so — v nasprotju s pašniki in gozdovi — bolj kultivirani, navadno dobro dostopni tereni, povezani s prometnimi kraji z voznimi cestami. — 5. V sami vasi si more bajtar zaradi strnjenosti naselja kupiti kvečjemu stavbišče, na goricah pa nekoliko večji gospodarski kompleks.

Medtem ko smo doslej govorili predvsem o vzrokih, ki so naselitev usmerili v vinograde, pa je osnovni skupni vzrok raznih vrst bajtarskih in gostaških naselitev pred zemljiško odvezo in po njej v tem, da nerazvita obrt in industrija ni bila zmožna absorbirati vso odvečno podeželsko delovno silo, kolikor pa jo je nerazviti kapitalizem na Dolenjskem uporabil, ji ni ustvaril zadostnih eksistenčnih pogojev. Zato je bila vsa ta delovna sila prisiljena vegetirati v nedonosnem drobnem poljedelskem bajtarstvu in dninarstvu,⁸⁵ ki je torej specifično za preživele družbene oblike.

Gornja izvajanja so pokazala, da je naseljevanje v vinogradih socialno-zgodovinsko pomemben pojav v dolenjskem vinogradniškem območju, ki je vtisnil svoj pečat tudi razvoju dolenjske naselbine in stavbni podobi objektov v dolenjskih vinskih goricah.

⁸⁴ E. Mach, *Der Weinbau Oesterreichs in den letzten 50 Jahren* (Gesch. der österr. Land- u. Forstwirtschaft u. ihrer Industrien 1848—1898, II. Bd. Wien 1898, str. 201 ss. Opozorilo dr. V. Valenčiča.) navaja, da se propad vinogradništva zaradi trtne uši v krškem okraju opaža v 70. letih 19. stoletja. Dejansko pa se je trtna uš na Kranjskem pojavila šele kasneje: v zapisnikih deželnega zbora kranjskega (1881, pril. str. 209, 375) se omenja pojav trtne uši v sosesčini Kranjske. Posebni odposlanec Dolenc je leta 1880 ugotovil, da okužbe na Kranjskem še ni in prav tako se tudi leta 1882 trtna uš tu še ni ugotovila. Konkretno podatke o njenem pojavu navaja šele letno poročilo iz leta 1884, str. 24/25. Dne 25. januarja 1886 se pričlenja vrsta govorov poslanca za krški okraj Viljema Pfeifferja v deželnem zboru o trtni uši (zapisnik 1886, str. 397). Zaradi teh govorov je Pfeiffer dobil vzdevek »trtna uš«.

⁸⁵ Prim. Zupan, o. c. Morda je prav naselitev v vinogradih eden izmed vzrokov, da je prebivalstvo krškega okraja številčno naraščalo prav do leta 1910, medtem ko je v drugih dolenjskih krajih doseglo maksimum že prej in nato v veliki meri zaradi izseljevanja v Ameriko pričelo padati. Prim. J. Rus, *Dolenjci v luči statistike*, Zbornik Dolenjska (gl. opombo 2), str. 140.

Dodatek

Po zaključku rokopisa sem se imel leta 1932 priložnost seznaniti v zvezi s terenskim delom Etnografskega muzeja tudi z razmerami v okolici St. Jerneja. V bistvu so razmere enake kot v dolini Lakencev, le da razkroj vinogradov na goricah ni tako izrazit kot tam. Naselitev na gorici ima le ponekod zvezo z opuščanjem vinogradniške kulture, drugod pa ostane gorica neokrnjena.

Pred kratkim sem dobil v roke še neobjavljen rokopis dr. Franceta Goršiča, ki obravnava terminološka vprašanja gorskega prava. V nekaterih vprašanjih, n. pr. glede Bergholden-Berggenossen in glede osebenjkov prihaja do podobnih rezultatov kot jaz. Predvsem moram opozoriti na to, da dr. France Goršič graja Dolenčevo »vinogorsko« terminologijo, ker je neslovenska in tudi nepotrebna, ker nam v slovenščini ni treba kovati »vino«-gorskih izrazov za razlikovanje od rudarske terminologije. Zadošča torej izraz gora in pridevnik gorski. S to kritiko »vinogorske« terminologije, ki sem ji po Dolenčevem zgledu zapadel tudi jaz, se sedaj popolnoma strinjam. Ker tozadevnih korektur v tekstu ne morem več izvesti, naj velja opozorilo, da je treba izraze »vinogorskopraven«, »vinogorski« in podobno nadomestiti z izrazi gorskopraven, gorski itd.

Imena avtorjev v opombah so tiskana nerazprto proti avtorjevi želji.

Zusammenfassung

VOM GADEN ZUR KEUSCHE

Im vorliegenden Aufsatz wird der Versuch unternommen, die in den Weinbergen Unterkrains wahrnehmbare starke Besiedlung mit Keuschen und Inwohnereien historisch zu belichten.

I. In der ersten, vorwiegend rechtsgeschichtlichen Abteilung werden die über die Besiedlung der Weinberge in Unterkrain berichtenden Quellen angeführt und hierauf (unter Berücksichtigung der für Steiermark insbesondere durch Mell und Kern festgestellten Verhältnisse und Normen) nachstehende Folgerungen gezogen:

Die Tatsache, dass aus dem weinbergrechtlichen Untertanenverhältnis nur eine — im Vergleich zu den Kauf- und Mietrechten — mildere dingliche Untertänigkeit entsprang, ohne die persönliche Untertänigkeit des Bergholden als solchen zu begründen, hatte zur Folge, dass in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts Bauern, die ihre Kaufrechtsgründe verkauft hatten, als auch von anderen Orten stammende Personen Bergrechts-Weingärten (zu unterscheiden von Dominikal- und Hubweingärten) erwerben, um sich hier häuslich niederzulassen. Ursprünglich »sitzen« solche Ansiedler »frei«, sind nicht an die Scholle gebunden und ebenso nicht steuerpflichtig. Parallel läuft die Niederlassung von Inwohnern bei Bauern und von Untersassen auf den Dorf — »gemeinen«, worüber uns Berichte der Krainer Landstände vom J. 1548 an Ferdinand unterrichten.

Die in Krain via facti vollführte Rezeption des steierischen Bergrechtsbüchels in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts dürfte zur Folge gehabt haben, dass auch hier die Entstehung einer selbständigen bäuerlichen Wirtschaft auf Bergrechtsgründen die Umwandlung des persönlich freien Bergrechtes zu einem persönlich untertänigen Zinsgute laut Artikel 20 des Bergrechtsbüchels nach sich zog, womit der Hauptantrieb zur Ansiedlung auf eigenen Bergrechtsgründen beseitigt gewesen wäre. Weitere Besiedlungen aus Bergrechten entstan-

dener Zinsgüter kommen aber doch noch vor, es sei in eigenen oder aber auch in Bestand genommenen Objekten.

In Verbindung mit diesen Feststellungen wird auf einige bisher in der slowenischen Literatur vorherrschende Mängel hingewiesen: Die Dreiteilung der Anwesenden auf Bergtaidingen in »mejaši — sogorniki — vsobenjki« (eine kaum entsprechende Wiedergabe von »Berggenosse — Bergholde — Inwohner«) ist weder dem Wesen nach noch terminologisch richtig. Sie erschöpft nicht die möglichen Kombinationen und gestattet nicht, aus dem Vorkommen dieser drei Ausdrücke in den Quellen weitgehendere Folgerungen zu ziehen. Dementsprechend trifft es nicht zu, dass zwei Arten von Untertanenverhältnissen auf Bergrechten vorausgesetzt werden, ein burgrechtähnliches für die Berggenossen und ein kaufrechtähnliches für die Bergholden, wobei bei letzteren das Bergrecht als solches die persönliche Untertänigkeit des Bergholden begründen sollte.

II. Im zweiten Kapitel wird der Verlauf der Ansiedlung auf Weinbergen seit dem Kataster von 1825 für ein engeres Territorium (das obere Lakenc-Tal) dargestellt. Es erweist sich, dass die Besiedlung im Laufe des 19. Jahrhunderts stark zunimmt, wobei die Anzahl der Weinbergobjekte (Gaden) im Abnehmen begriffen ist. Für diese Periode lässt sich der Einfluss dieser Ansiedlungen auf die äussere Entwicklung des Dorfes statistisch feststellen, sowie auch die baugeschichtliche Entwicklung vom Gaden zur Keusche genau verfolgen. Die daraus entspringenden Veränderungen der Objekte und charakteristischen Bauarten werden in zwei Beilagen veranschaulicht.